

De leerling aan het woord.

Inrichting, vormgeving en leeropbrengst van het vak godsdiens/levensbeschouwing

Renske van der Jagt, Myrthe Kelder, Janne Nouta
Begeleider: Taco Visser

Universiteit Utrecht, Centrum voor Onderwijs en Leren, Gamma cluster, februaristart 2012

Inleiding

Als docenten Godsdiens/Levensbeschouwing (hierna: GL) zijn wij dagelijks bezig met het ontwerpen van lessen, het opstellen van leerdoelen en het bedenken van werkvormen die ervoor zorgen dat de lesstof beklijft bij leerlingen. Maar in hoeverre komen onze idealen en doelstellingen over? Leren leerlingen wel wat wij, als docenten, willen dat ze leren? Er is al veelvuldig onderzoek gedaan naar welke manieren van leren, welke doelstellingen en welke inhouden het vak GL het best ondersteunen. Wat er echter niet is onderzocht, is in hoeverre deze zaken daadwerkelijk door leerlingen worden overgenomen. Wat leren leerlingen nu concreet? Met dit onderzoek willen wij inzicht te geven in hoe leerlingen over het vak GL denken en wat ze er concreet van leren. Met andere woorden, wij willen de leerlingen nu eens aan het woord laten.

De aanleiding voor dit onderzoek vormt de discussie die op dit moment speelt bij verschillende middelbare scholen in Nederland over de plaats van het vak GL binnen het schoolcurriculum. De achtergrond van deze discussie komt voort uit de veranderingen die de afgelopen decennia in Nederland hebben plaatsgevonden omtrent de plaats van religie in de maatschappij. Waar Nederland tot de jaren '60 nog werd gekenmerkt door een bestel van statische zuilen die het leven van wieg tot graf verzorgden, leven we nu in een maatschappij waarin individualisme een steeds grotere rol is gaan spelen. Het zijn niet meer de levensbeschouwelijke instituten die bepalen wat men gelooft en hoe men handelt, het is de mens zelf die bepaalt wat hij gelooft en op welke manier hij dat doet. Het is een persoonlijke keuze geworden, waardoor religie voor een groot deel naar het privé-domein is verdreven.

Dit heeft weerslag gehad op de positie van het vak godsdiens/levensbeschouwing binnen het schoolcurriculum. Waar het vak vroeger een belangrijke rol speelde in de overdracht van het geloof en bij de identiteitsbepaling van de school, is de rol van het vak vandaag de dag binnen veel confessionele scholen op losse schroeven komen te staan. Het vak wordt weliswaar op de meeste confessionele scholen gedoceerd, vanuit het idee dat het vak bij de confessionele identiteit van de school hoort. Maar het is van overheidswege geen verplicht vak en mag worden vormgegeven zoals elke school of sectie GL dat wenst. Aan de ene kant is het prettig dat die mogelijkheid er is, scholen kunnen zo immers hun confessionele identiteit op eigen manier vormgeven. Aan de andere kant zorgt het voor een paar moeilijkheden. Ten eerste is elke GL-sectie min of meer verplicht een eigen vakleerplan te schrijven: geen makkelijke taak. Daarnaast zorgt het ervoor dat het vak zich veelal in een wankel positie binnen het schoolcurriculum bevindt. Want waarom zou een school kiezen voor een vak waarvan de ontwikkeling ervan veel tijd kost en waarvan er geen duidelijke doelstellingen zijn waaraan het vak moet voldoen? Scholen hebben immers maar een beperkte vrije ruimte om extra vakken op te nemen in het curriculum.

Onderzoeksvraag

Deze broze positie van het vak GL heeft ons ertoe bewogen om te onderzoeken welke concrete leeropbrengst het vak oplevert. Wat heeft het vak scholen en leerlingen te bieden? Om dat te onderzoeken zijn we tot de volgende onderzoeksvraag gekomen: wat is de leeropbrengst van het vak GL op christelijke middelbare scholen in Nederland volgens leerlingen van het vak? Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden onderscheiden we drie deelvragen: 1. Op welke manier denken leerlingen dat vak GL wordt vormgegeven? 2. Welke doelstellingen zien leerlingen bewerkstelligd in het vak GL? 3. Wat vinden leerlingen de grootste leeropbrengst van het vak?

De belangrijkste variabele in het onderzoek is de *leeropbrengst vanuit het perspectief van de leerling*. Deze leeropbrengst wordt mede bepaald door *vormgeving* van en *doelstellingen* achter het vak. Om deze leeropbrengst in beeld te brengen, wordt leerlingen dan ook niet enkel gevraagd naar de concreet te toetsen leeropbrengst, maar ook naar vormgeving en doelstellingen van het vak. Hierbij speelt niet alleen de thematiek van de leeropbrengst en de mate ervan een rol, maar ook de betekenis die uiteindelijk aan deze leeropbrengst wordt gegeven.

Theorieën en eerder onderzoek

Het schoolvak GL kent, zoals omschreven, geen landelijk overkoepelend curriculum. Als gevolg hiervan, zijn verschillende uitgekristalliseerde visies op GL van theologen dan wel (godsdiens)pedagogen van groot belang voor de opbouw van het vak. Dit betekent tevens dat deze verschillende visies veel invloed hebben op de inrichting en vormgeving van het vak op de verschillende scholen voor voortgezet onderwijs in Nederland. Dit ‘denken en spreken over’ kan beschouwd worden als het onderliggende fundament van godsdienspedagogiek en -didactiek in Nederland (en België). Onderzoek dat gericht is op het in kaart brengen van de leeropbrengst van het vak GL, kan daarom niet om dit fundament heen. De eerste stap in ons onderzoek was daarom het in kaart brengen van de verschillende visies op, en daaraan inherente doelstellingen van, het vak GL. Vervolgens hebben we aan de hand van theorieën, visies en begrippen uit de theoretische verkenning de enquêtes opgesteld. De belangrijkste visies en ideeën in kader van ons onderzoek zullen wij hier weergeven.

‘Religious Education’ in Europa

Alvorens in te gaan op de manier waarop het vak GL binnen Nederland wordt vormgegeven, zullen we eerst stilstaan bij verschillende wijzen waarop ‘Religious Education’ (hierna: RE) in diverse Europese landen vorm en inhoud krijgt. Het feit dat er, alleen in al in Nederland, verschillende modellen van RE in omloop zijn, roept vragen op over de diversiteit aan gehanteerde modellen in de rest van Europa. Ook de reeds aangehaalde Nederlandse discussie rondom de vraag welke plaats RE in het curriculum heeft, vraagt ons om ook een blik te werpen buiten onze landsgrenzen. In hun artikel ‘Religious Education in Europa’ schetsen Kuyk en Schreiner grofweg twee dominante vak invullingen in Europa: *“een religious studies benadering (een godsdienswetenschappelijke benaderingswijze) en een denominatieve of confessionele benadering (een godsdiens pedagogische benaderingswijze, hetzij meer theologisch, hetzij meer pedagogisch).”*¹ Het accent verschuift echter steeds meer van geïnstitutionaliseerde religie naar de persoonlijke betekenis van religie. Hoewel de doelstellingen van beide benaderingen op papier sterk van elkaar verschillen (vorming vanuit een

---

¹ Kuyk, E. & Schreiner, P., *Religious Education in Europa*. In: Narthex, december 2010, p. 5

specifieke religieuze kleuring, tegenover kennis vergaren over diverse levensbeschouwingen), komen zij in de praktijk echter dicht bij elkaar. Leerlingen hebben zelf levensbeschouwelijke vragen en docenten zoeken vervolgens een verbinding van de lesstof met de leefwereld van de leerlingen. Dit maakt RE uiteindelijk ook tot een pedagogisch proces.

Veelvoorkomende doelstellingen van RE in Europa zijn volgens Kuyk en Schreiner: “Het stimuleren van leerlingen tot gevoeligheid voor de religieuze en levensbeschouwelijke dimensie van het bestaan. Inzicht bieden in de diversiteit aan en binnen godsdiensten en in de ethische begrippen die geworteld zijn in religieuze ervaringen en leerlingen godsdienstige overtuigingen en ervaringen leren kennen en leren begrijpen”.²

Wat betreft de ‘Europese verwachtingen’ over RE blijkt dat er niet alleen veel wordt verwacht van RE, maar ook dat de opvattingen van verschillende belanghebbenden (samenleving, ouders, geloofsgemeenschappen, politici) sterk uiteen lopen. Ouders verwachten bijvoorbeeld een voorziening in godsdienstige vorming, terwijl politici willen dat leerlingen reflecteren op ethische aspecten van godsdiensten. De samenleving verwacht echter dat RE ingezet kan worden als ‘middel’ om conflicten op te lossen en hierdoor bij kan dragen aan een vreedzame pluriforme samenleving.

Visies op GL in Nederland

In Nederland zijn er globaal drie visies op het vak GL te onderscheiden. De eerste visie vult GL primair in vanuit het concept ‘Godsdienst’. Dit betekent dat er een religie als uitgangspunt genomen wordt (bij voorkeur het christendom), waardoor er sprake is van een specifieke religieuze kleuring binnen het vak. Het religieuze uitgangspunt wordt verbonden met existentiële levensvragen. Binnen deze visie kent het vak een sterk theologisch karakter. De tweede visie vult GL primair in vanuit het concept ‘Levensbeschouwing’. Hierbij worden álle levensvragen als uitgangspunt genomen, waarbij er een voorkeur bestaat voor het behandelen van levensthema’s. De leefwereld en de levensbeschouwelijke ontwikkeling van de leerlingen staan centraal. Religie wordt primair gedefinieerd als ‘een soort levensbeschouwing’ en niet als (enige) uitgangspunt genomen. Binnen deze visie treedt het pedagogische karakter van het vak op de voorgrond. De derde visie is te omschrijven als een dialectiek tussen de vorige twee visies (Godsdienst/Levensbeschouwing). Het karakter van het vak is dan zowel theologisch als pedagogisch te typeren. De keuze voor het hanteren van (één van) deze visies is geheel docent-, school- en contextafhankelijk. Inhoud, doelstelling en vorm(geving) veranderen uiteraard met deze keuze mee, waardoor de verscheidenheid hierin groot is.³

Naast de drie ‘mainstream visies’ op het vak GL in Nederland, is het ook van belang een vijftal dominante godsdienstpedagogische visies te onderscheiden. Deze visies bepalen immers de inrichting van het vak. De eerste visie wordt omschreven als Teaching/learning in religion. Het gaat vaak om een samenwerkingsverband tussen school en kerk, waarbij socialisatie binnen één godsdienst of denominatie centraal staat (catechese). Er is dan ook sprake van een monoreligieuze benadering. De tweede visie wordt omschreven als Teaching/learning about religion. Kennis van de wereldreligies, bijbehorende tradities, verhalen en rituelen staan centraal in deze multireligieuze benadering. In de derde visie, Teaching/learning from religion, staan levensvragen en verschillende levensbeschouwingen, maar primair de ontwikkeling van de ‘eigen levensbeschouwing’, centraal. Er

---

² Kuyk & Schreiner, p. 7

³ Naar: Visser, T., Vakdidactiek GL, COLUW, college 6 februari 2012

is dan ook sprake van een (inter)/soloreligieuze benadering. De vierde visie, Teaching/learning from within/through religion, bevindt zich meer op niveau van ervaring en vorming. Het gaat om het daadwerkelijk 'deelnemen', waarbij overtuiging en ontmoeting (van verschillende religies) een belangrijke rol spelen. De benadering is te typeren als inter-/intrareligieus. Teaching/learning for religion, de vijfde visie, is met name gericht op het sensibiliseren van leerlingen voor religie. Het gaat uit van de aanname dat de mens in essentie een 'religieus wezen' is, maar dat deze religiositeit vaak impliciet aanwezig is. De vraag naar de 'impliciete religiositeit' staat dan ook centraal. Er is nog een zesde godsdienstpedagogische visie in omloop, die beschouwd kan worden als een combinatie van de vijf voorgaande visies. Het hoofddoel binnen deze visie is 'multireligieus en hermeneutisch leren'. Dit zou zich afspelen op drie niveaus: macro (religie als complete traditie), meso (religie van diverse groepen/ stromingen) en micro (religie beschouwd vanuit het individu). Vanuit dit hoofddoel vormen leerlingen hun eigen levensvisie en leren zij, uiteindelijk, hun eigen traditie beter kennen.⁴

Godsdienstpedagogische modellen en concepten

Binnen deze verschillende visies op GL en godsdienstpedagogische standpunten zijn verschillende modellen en concepten te onderscheiden die als fundament dienen ter inrichting van het vak GL. Een eerste belangrijk model is het Leuvense hermeneutisch-communicatieve model, door Joke Maex ook omschreven als: "een voortdurende systemische interactie tussen de leefwereld van de jongeren en de traditie, waarbij nu eens de traditie en dan weer de jongere(n) het woord nemen. De rol van de leerkracht wordt drievoudig opgevat: als getuige, moderator en specialist."⁵ De docent dient iemand te zijn die "geworteld is in een eigen religieuze traditie, maar tegelijkertijd open staat voor andere levensbeschouwingen en tradities. Tevens heeft hij of zij oog voor de levensbeschouwelijke identiteitsvorming van jonge mensen."⁶ De docent daagt jongeren daarbij uit om op zoek te gaan naar een eigen, steeds voorlopige, levensbeschouwelijke identiteit, naar hun eigen levensbeschouwelijke wortels en deze 'door te denken' in een persoonlijke visie.⁷ De getuigenisfunctie van de docent speelt hierbij een belangrijke rol: hij of zij geeft een voorbeeld van hoe het zou kunnen zijn (om te geloven). De docent mag dan ook volop deelnemer zijn aan dit hermeneutische communicatieproces, dat het karakter kan krijgen van 'interreligieus leren' (learning from religion): 'geëngageerdheid wordt gewaardeerd'.⁸

Een veelgehoorde 'kritiek' op het hierboven geschetste model is dat zij niet zinnig meer is wanneer één van beide elementen (resp. leefwereld en traditie) niet meer aanwezig is in het lesgebeuren. Hermeneutische communicatie gaat immers uit van het inbrengen van de religieuze traditie in de leefwereld van de jongere. In het huidige tijdperk lijkt er steeds vaker sprake te zijn van het wegvallen van de betekenis van de traditie bij de jongere. Godsdienstpedagoog Bert Roebben plaatst dan ook een kanttekening bij bovenstaand concept en ziet een belangrijke ontwikkeling 'voorbij het hermeneutisch-communicatieve model' in de richting van mystagogie: hij gaat als het ware 'een stap verder.' Onder mystagogie verstaat Roebben de koppeling van narratieve identiteit aan religieuze ervaring. Hij opteert voor een beweging vanuit de wereld van de jongere ('concrete situatie') naar de

---

⁴ Naar: Visser, T., Vakdidactiek GL, COLUU, college 6 februari 2012

⁵ Maex, J., *Recontextualisering van traditie. Het Leuvense hermeneutische-communicatieve en interreligieuze model*. In: Narthex, december 2004, p. 44

⁶ Naar: Quartel, J., *Een evaluatie van de hermeneutische-communicatieve visie van Didier Pollefeyt.*, In: Narthex, 2004.

⁷ Naar: Maex, J., p. 44 – 47.

⁸ Naar: Crombrugge, H. van & Meijer, W., *Godsdienstpedagogiek en traditie in de toekomst: naar een hermeneutisch-communicatieve visie*, 2004.

traditie. Dit betekent dat niet de vraag hoe de jongeren bij de traditie komen Roebben bezighoudt, maar de vraag hoe het evangelie opnieuw gehoord en gelezen kan worden vanuit de wereld van de jongeren voorop staat. Het primaat ligt voor hem bij de leefwereld zelf en vervolgens wordt doordacht wat er nog aan betekenissen in de oude verhalen is te ontdekken.⁹ Roebben spreekt daarbij over de ingang van de 'pedagogische correlatie' boven de theologische: "jonge mensen zijn in staat om levensbeschouwelijk te denken, omdat het iets voor hen betekent (...) het levensbeschouwelijke is hen niet helemaal vreemd".¹⁰

Een derde wijze van inrichting van het vak GL wordt gegeven door Thom Geurts, die van mening is dat "leren uiteindelijk niet voortkomt uit honger naar kennis, maar uit behoefte naar waarderen. Leren is leren waarderen: je willen oriënteren op wat van (uiteindelijke) waarde is."¹¹ Onderwijs moet volgens Geurts dan ook primair gericht zijn op 'de ontwikkeling van een persoon tot een waarderende persoon'.¹² Narrativiteit heeft een centrale plaats in zijn 'didactiek van waardegericht leren': waarden kom je immers op het spoor door erover te verhalen. Waardegericht leren kan op verschillende manieren vorm en inhoud krijgen. Geurts verbindt 'waardegericht in GL' met het opbouwen van een eigen 'waarderingssysteem' bij de leerling. "Het waardegericht leren vindt in dit vak (resp.: GL) plaats vanuit de persoonlijke levensvragen en ethische vragen van de leerlingen. Dan gaat het om levensvragen zoals leerlingen die zelf, in concrete situaties zijn tegengekomen. Zulke situaties vormen de leeromgeving van waardegericht leren in G.L. In de omgeving van de eigen levensvragen oefenen de leerlingen (.....) in communicatie. Het gaat dan om communicatie met de andere leerlingen, met de leraar, met mensen buiten de school, en met zichzelf. Deze communicatie is (...) vaak vooral vertellend: in deze verhalen blijven de concrete omstandigheden aanwezig en blijven waarden concreet. Concreet genoeg om hun betekenis uit de situatie te kunnen ontdekken en zelfs om hun appèl te kunnen ervaren."¹³ In Narthex schetsen Thom Geurts en Toine Streppel, in lijn met de 'waardegerichte onderwijsvisie', vier uitgangspunten voor 'levensbeschouwelijk leren': contextueel onderwijs, activerend onderwijs, participierend onderwijs & hermeneutisch onderwijs.¹⁴ Een vierde invulling van GL wordt gegeven door Henk Vroom, die liever ziet dat godsdienstige vorming zich juist meer toelegt op de consequenties van het 'anders-zijn' (resp.: 'de verschillende houdingen die men in diverse religies jegens anderen aanneemt'). Hij stelt dat het een maatschappelijke noodzaak is om in het onderwijs ten minste drie doelstellingen te verwezenlijken: "overdracht van traditie, aankweken van respect voor andersdenkenden en het aanleren van een

---

⁹ Naar: Boersma, P., *Oude of nieuwe paden I. Het vak GL in rooms perspectief van verleden, heden en toekomst*, In: Narthex, 2004

¹⁰ Roebben, B., *Naar een mystagogisch-communicatief concept van levensbeschouwelijke vorming*. In: Narthex, december 2004, p. 48 - 51

¹¹ World Wide Web: <http://www.thomgeurts.nl/index.php/deze-site/>

¹² World Wide Web: <http://www.thomgeurts.nl/index.php/deze-site/>

¹³ Geurts, T., *Spelenderwijs: Authentiek waardegericht leren*. World Wide Web: <http://www.thomgeurts.nl/index.php/2010/08/spelenderwijs-authentiek-waardegericht-leren/>

¹⁴ Geurts, T. & Streppel, T., *Profetisch contra fetisj. Het 'tegen-woord' in de didactiek van levensbeschouwelijk leren*. In: Narthex, december 2001, p. 5-20

De vijf basishandelingen van levensbeschouwelijk leren van Thom Geurts vloeien hieruit voort. Levensvragen zijn dan de leercontexten. - De eerste twee uitgangspunten (contextueel en activerend onderwijs) helpen om het onderwijs leerlinggericht te maken. Daarnaast is dit onderwijs participierend: de communicatieve dimensie van het onderwijs beperkt zich niet tot het autonome individu, maar is gericht op de leerlinge zelf én op de ander. Het biedt leerling toegang tot het tegoed van levensbeschouwelijke gemeenschappen: 'hen wordt geleerd de middelen waarmee tradities hun grondervaringen uitdrukken ook met het oog op eigen levensvragen te gebruiken.' Levensbeschouwelijk leren is vervolgens, naast participierend, ook hermeneutisch. Het vertellen van ervaringen in het kader van het omgaan met levensvragen staat hierin centraal.

respectvolle, kritische, wederzijdse dialoog.”¹⁵ Leerlingen moeten leren omgaan met het proces van voortdurende uitwisseling van waarden en normen dat zich afspeelt in onze plurale cultuur. Vroom noemt dit het ‘creëren van sensitiviteit voor religie en besef van het anders-zijn van anderen’. Hier zit een dubbele lading in die het lastig maakt om dit op een constructieve manier in praktijk te brengen. Je moet leerlingen immers tegelijkertijd leren om “open te staan voor levensbeschouwelijke vragen en existentiële ervaringen te benoemen én hun leren dat er verschillende manieren zijn om het leven te zien en te ervaren zonder dat ze relativisten worden”.¹⁶ Dit kan volgens Vroom alleen als je als docent leerlingen iets wil meegeven. Dit vraagt van de docent dat hij of zij leert om de eigen ideeën niet op andere tradities te projecteren, maar om juist “de wereld even te zien zoals die voor de ander is”. Vervolgens is het van belang om tradities van binnenuit weer te geven (inlevingsvermogen) om de leerling zo respect voor de ander te kunnen bijbrengen. Het anders-zijn van de ander moet door leerlingen niet alleen gerespecteerd worden, maar ze moeten er ook mee leren omgaan. “Godsdienstonderwijs in een pluralistische cultuur stelt hoge eisen aan docenten. Het is nu niet meer het doorgeven van de eigen traditie en die aan kinderen meegeven, maar hun ook leren om in een plurale samenleving te staan en respectvol en kritisch met anderen over geloof te spreken.”¹⁷

Godsdienst of Levensbeschouwing?

Jos van de Laar, auteur van twee levensbeschouwelijke methodes¹⁸, beschrijft in zijn artikel ‘Levensbeschouwing voor alle leerlingen’ wat het vak GL leerlingen in onze tijd moet bieden.¹⁹ Hij pleit ervoor om levensbeschouwelijke vorming niet automatisch te graviteren in de richting van de godsdiensten, dit vanwege de levensbeschouwelijke samenstelling van de Nederlandse bevolking - en daarmee ook van de klas. “Bijna de helft van de Nederlanders geeft zin aan het leven zonder religieus te zijn, ongeveer een kwart is christen en het vierde kwart ongebonden religieus.”²⁰ Er moet daarom binnen GL niet gediscrimineerd worden op basis van religieuze achtergrond of overtuiging: ook de niet-religieuze leerling moet serieus geholpen worden bij het verder ontwikkelen van hun levensbeschouwelijke identiteit. Dit moet ook in de naam van het vak tot uitdrukking komen: ‘Levensbeschouwing’ en geen ‘Godsdienst’. Een levensbeschouwing kan immer zowel religieus als niet-religieus zijn. De aan het vak Levensbeschouwing gerelateerde wetenschappelijke bezinning is volgens Van de Laar de filosofie. De taak van de filosofie binnen het vak Levensbeschouwing is ‘het eigen levensbeschouwelijk denken kritisch bevragen’. In de methodes van Van de Laar gebeurt aan de hand van maatschappelijk breed gedragen basiswaarden, die ook voor de niet-religieuze herkenbaar en invoelbaar zijn; gelijkwaardigheid, vrijheid, democratie en tolerantie.²¹

Een belangrijke kanttekening hierbij wordt onder ander geplaatst door Tuur de Beer. “Van de Laar stelt dat het in ons vak gaat om de levensvragen van leerlingen en hun antwoorden daarop (...) én om het kritisch doordenken van ons levensbeschouwelijke denken.”²² Met deze ‘kernbegrippen’ wordt het vak al een bepaalde richting geduwd. Want ‘het school vak wordt primair gelinkt aan

---

¹⁵ Vroom, H., *Godsdienstige vorming en religieus pluralisme in het onderwijs*. In: Miedema, S., (red.), *Levensbeschouwelijk leren samenleven*, Meinema, Zoetermeer, 2006, p. 187 - 200, p. 188.

¹⁶ Naar: Vroom, p. 197

¹⁷ Vroom, p. 200

¹⁸ Resp. ‘*Wegen naar Wijsheid*’ en ‘*Wijs Worden*’

¹⁹ Laar, J. van de, *Levensbeschouwing voor alle leerlingen*. In: Narthex, maart 2010

²⁰ Laar, J. van de, 2010.

²¹ Laar, J. van de, 2010.

²² Beer, T. de, *Filosofie voor alle leerlingen?* In: Narthex, 2010

denken'. Dit is volgens de Beer een reductionistische benadering. "Religie en magie zijn eerst en vooral veel meer dan '(alleen) denken".

Leerlingen en docenten over GL

Wat denken leerlingen eigenlijk zélf over godsdienst en levensbeschouwing, zowel op school als daarbuiten? Onder andere deze vraag stond centraal in het 'RedCo onderzoek': een onderzoek onder 14-16 jarigen in acht verschillende Europese landen.²³ Een interessante uitkomst in het kader van deze studie is dat de verwachtingen over het vak GL van leerlingen en docenten uiteen lopen. Zo geven leerling zelf de voorkeur aan het leren 'over' levensbeschouwingen (learning about religion), waarbij objectiviteit nagestreefd wordt. Toch staan veel docenten vaak een vorm van learning from religion voor: zij willen op existentieel niveau een bijdrage leveren aan de levensbeschouwelijke ontwikkeling van de leerling.

In een artikel in Narthex van Gerdien Bertram-Troost en Ina ter Avest^{24, 25} analyseren zij een deel van de uitkomsten van dit onderzoek aan de hand van vier geschetste richtingen.²⁶ Met de eerste richting *'Religie behoort tot het privé domein en heeft geen plek op school'* zijn de meeste Nederlandse leerlingen het niet eens. De tweede richting *'Religie is een belangrijk fenomeen dat op school op 'godsdienstwetenschappelijke manier' aan bod moet komen'* vindt veel weerklank onder leerlingen. Bijna twee derde van de Nederlandse leerlingen is het hiermee eens. Dit komt ook terug in de concrete ervaringen met religie die leerlingen aangeven op school te hebben. Voor docenten is het 'kennismaken met verschillende godsdiensten' echter *niet* het primaire doel van hun les. Zij geven vaak aan dat hun taak 'het begeleiden van leerlingen bij hun reflectie op hun doen en laten' is. Het gaat hier dus om 'bewustmaking van het eigen levensbeschouwelijk perspectief van de leerling' in plaats van over 'kennisoverdracht'. De derde richting behelst de visie dat *'leerlingen op school vertrouwd gemaakt moeten worden met verschillende vormen van levensbeschouwing en gestimuleerd moeten worden in hun eigen levensbeschouwelijke identiteitsontwikkeling'*. Driekwart van de leerlingen is het hiermee eens. Opmerkelijk is dat, wanneer het gaat om concrete (les)ervaringen, veel minder leerlingen aangeven het hiermee eens te zijn.²⁷ En dat terwijl docenten aangeven dat 'de eigen levensbeschouwelijke ontwikkeling van de leerling' centraal staat in de lesdoelstelling. De laatste richting is die van *'mono-confessioneel onderwijs, gericht op religieuze socialisatie in de eigen levensbeschouwing'*. Nederlandse leerlingen blijken het niet tot de taak van de school te rekenen om leerlingen op te voeden tot 'gelovigen'. Religieuze socialisatie is (over het algemeen genomen) niet wat docenten beogen: het begrip ontwikkelen voor elkaar, onafhankelijk van de verschillende geloofsgemeenschappen waartoe leerlingen behoren, stellen docenten centraal.²⁸

---

²³ REDCo staat voor *'Religion in Education. A contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European Countries'*. Leerlingen hebben in het REDCo onderzoek vragen beantwoord over hun levensbeschouwelijke achtergrond, hoe ze aankijken tegen godsdienst op school, welke ervaringen ze ermee hebben en welke rol godsdienst speelt in de relaties die ze met anderen hebben. Daarnaast is er ook door de bril van de docent naar 'religie in het onderwijs' gekeken.

²⁴ NB: beide betrokken bij het REDCo onderzoek

²⁵ Bertram-Troost, G. & Avest, I ter, *Religie in het onderwijs door een andere 'bril'*, In: Narthex, augustus 2008

²⁶ Deze richtingen zijn in een voorgaand artikel geschetst door Wil Eggenkamp en Taco Visser, waarbij zij ingaan op mogelijke visies ten aanzien van de rol van godsdienst in het onderwijs.

²⁷ 'Op school leren over godsdiensten' helpt de leerlingen niet altijd om zichzelf te leren kennen: slechts 20 procent geeft aan dat dit hen wel helpt.

²⁸ Naar: Bertram-Troost & ter Avest, p. 24 - 28

Samenvattend is opmerkelijk dat een meerderheid van de leerlingen aangeeft vooral objectieve kennis te willen verkrijgen over godsdiensten.²⁹ Zij geven aan dat kennis over begrip van verschillende godsdiensten hen wel helpt bij het vormen van een eigen mening, maar niet zozeer bij het beter leren kennen van zichzelf. Juist dit beschouwen docenten GL als centraal doel van hun lessen. Dit laat zien dat zowel verwachtingen als doelen van docenten en leerlingen uiteen lopen. Daarnaast worden de doelen die docenten stellen *'slechts in geringe mate gerealiseerd'*, volgens de leerlingen.³⁰

Methode

Respondenten

Wij hebben ervoor gekozen om in het onderzoek de focus te leggen op christelijke middelbare scholen; openbare middelbare scholen blijven in dit onderzoek buiten beschouwing. Dit heeft als reden dat het aanbieden van het vak GL identiteitsgebonden is, waardoor er onze doelgroep (leerlingen GL) niet aanwezig is op openbare middelbare scholen. De enquête is afgenomen in klassen van verschillende leerniveaus en verschillende jaarlagen. Op deze manier trachten wij een 'breder beeld' te geven dat niet wordt gekenmerkt door één bepaald leerniveau of jaarlaag. Het onderzoek heeft plaatsgevonden op de middelbare scholen waar wij zelf werkzaam zijn. Van deze scholen zijn er twee (van oorsprong) katholiek en is er één protestants-christelijk. Het vak heeft op alle drie de scholen een andere naam (resp. Levensbeschouwing, Levensbeschouwelijke vorming en Godsdienst) en kent een op alle scholen een andere invulling (afhankelijk van o.a. methode, doelstellingen, inhoud en vakleerplan).

De spreiding van het onderzoek over verschillende scholen en in verschillende jaarlagen en niveaus is een bewuste keuze: hoewel dit een kleinschalig onderzoek is, willen we dat de uitkomsten zich niet beperken tot één bepaald type GL onderwijs in één leerniveau en in één jaarlaag. In totaal hebben 79 respondenten de enquête afgenomen, waarvan 45 jongens en 34 meisjes.

Instrumenten

De data zijn verkregen door middel het uitzetten van een enquête. De enquête die wij hebben gemaakt bestaat uit een vragenlijst die is opgebouwd uit twee delen: een deel met open vragen en een deel met gesloten vragen. De vragenlijst bestaat uit 21 vragen, waarvan 18 gesloten (deel I) en drie open vragen (deel II).³¹ De vragenlijst is opgesteld aan de hand van geschetste theorieën, doelstellingen en visies zoals verkend in het theoretisch kader. Dit betekent dat er letterlijk begrippen en doelen met betrekking tot de leeropbrengst worden gekristalliseerd uit het theoretisch kader welke getoetst worden op onze respondenten. Een voorbeeld hiervan is de vraag "Mijn docent laat in de les zien tot welke levensbeschouwing/godsdienst zij behoort"³². Deze vraag is opgesteld aan de hand van de theorie over de docent als zijnde 'geworteld in een religieuze traditie' en de theorie over de 'getuigenisfunctie' van de docent' (Leuvense en mystagogische model). Tevens is hier de visie op GL als 'Godsdienst' in terug te vinden, waarbij er sprake is van een 'specifieke religieuze kleuring' van het vak. De leerling kan bij deze vraag aangeven in hoeverre hier sprake van is in zijn of haar eigen (school)context.

---

²⁹ NB: Ook het 'leren begrijpen van godsdiensten' vinden zij belangrijk.

³⁰ Bertram-Troost & ter Avest, p. 28

³¹ De vragenlijst is toegevoegd in bijlage I.

³² Bijlage I, vraag 1.

Het eerste deel van de vragenlijst is gestructureerd te noemen. De eerste reeks vragen is geformuleerd als 16 stellingen, waarbij de leerlingen aangeven in hoeverre ze het met de stelling eens zijn. De letter A staat voor niet (of nooit), de letter E voor heel erg (of altijd), de letter C betekent neutraal. Vervolgens een vraag over het omcirkelen van vaardigheden en een vraag over het in volgorde van belangrijkheid zetten van kernwoorden de bij het vak GL horen. De drie open vragen (deel II) gaan op zoek naar verschillende betekenissen en invullingen die leerlingen geven aan de leeropbrengst, het doel en de inhoud van het vak. Dit deel van de vragenlijst is daarom semigestructureerd te noemen. De thema's (leeropbrengst, doel en inhoud) worden uiteraard ook al gemeten in het eerste deel van vragenlijst, maar dan op geheel andere wijze (namelijk in de vorm van stellingen, omcirkelen en nummering van bepaalde aspecten). De manier van formuleren van de leerling staat echter centraal in deze vragen, wat zorgt voor een extra 'laag' in ons onderzoek. Leerlingen kunnen nu immers de zelf betekenis geven aan de specifieke thema's en aanvullingen hierop doen (niet 'gestuurd' door reeds vaststaande (antwoord)categorieën).

Vooronderzoek

Na het ontwikkelen van de vragenlijst, is er een pilot gedraaid met onze proefversie. De vragenlijst is door een vijftal leerlingen (uit verschillende jaarlagen) ingevuld. Hun werd gevraagd hun vragen en opmerkingen aan ons kenbaar te maken. Aan de hand hiervan is de vragenlijst licht aangepast; met name de formulering van de open vragen en de directe instructie bij de vraag over 'kernwoorden' is aangescherpt. De pilotgroep gaf bij deze vragen aan niet duidelijk te vinden wat er precies gevraagd/verwacht werd. Na verbetering hebben zij de vragen nogmaals beantwoord, waarbij geen methodische opmerkingen en vragen meer naar voren kwamen.

Analysemethode, validiteit en betrouwbaarheid

De data hebben met twee programma's verwerkt, te weten Word en Excel. De data van de gesloten vragen hebben we anders verwerkt dan die van de open vragen. Bij de gesloten vragen hebben we frequentieberekeningen gemaakt en vervolgens grafieken geëxporteerd. De data van de open vragen zijn gecodeerd en daar hebben we tabellen van gemaakt in Word. Vervolgens hebben we de data geanalyseerd, waarbij we de resultaten op een rijtje hebben gezet. Vervolgens hebben we de resultaten geanalyseerd. Deze resultaatverwerking hebben we aan de hand van een themaclustering uitgevoerd. Er zijn vijf thema's in ons onderzoek te onderscheiden (leeropbrengst, vormgeving, inhouden, vaardigheden en doelstellingen). Per thema hebben we bij de resultaatverwerking clusters gemaakt van vragen. Zie voor de clustering van de enquêtevragen bij de thema's de tabel in bijlage twee.

Doordat we op een gedegen manier te werk zijn gegaan met de instrumenten in ons onderzoek (enquêtes, resultaatverwerking door middel van *Excel* en codering via *Word* en op basis van literatuurstudie een koppeling van praktijk en theorie in de analyse) stellen wij dat dit onderzoek valide en betrouwbaar van aard is. Ondanks dat dit onderzoek relatief kleinschalig is, wordt naar ons idee de diversiteit in de respondentgroep (bij drie scholen waarvan twee een katholieke achtergrond hebben en één school een protestants-christelijke achtergrond heeft) voldoende gewaarborgd. Desalniettemin is grootschaliger onderzoek bevorderlijk voor de diversiteit aan resultaten en daarmee ook voor de validiteit en de betrouwbaarheid van het onderzoek.³³

---

³³ Zie hiervoor pagina 15 van dit artikel: 'Hoe verder?'

Resultaten

De beschrijving van de resultaten vindt plaats volgens een zogenaamde clustering op basis van te onderscheiden thema's. De thema's, opgesteld vanuit deelvragen van ons onderzoek, zijn *leeropbrengst, vormgeving, inhoud, vaardigheden* en *doelstellingen* van het vak GL. Een aantal thema's zal uiteraard overlap vertonen. Dit wordt onder meer duidelijk in de beschrijving en de interpretatie van de resultaten. Onder ieder thema zijn vragen uit de enquête geclusterd die passen onder het desbetreffende thema. De geclusterde vragen zijn terug te vinden in de voetnoten, uitgewerkt per thema.

Thema 1: Leeropbrengst

Bij de vraag wat het belangrijkste is dat de leerlingen hebben geleerd bij het vak GL, geeft een ruime meerderheid aan dat ze 'geen idee' hebben. Een ander groot aantal leerlingen geeft aan geleerd te hebben 'de verschillen tussen mensen te respecteren'. Het 'bekijken van andere levensbeschouwingen en levensvisies' is tevens een belangrijk aspect dat leerlingen aangeven geleerd te hebben.³⁴ De leerlingen vinden het niet 'interessant'³⁵, maar relatief gezien vinden ze het wel 'belangrijk'³⁶ om te leren over (andere) levensbeschouwingen. De leerlingen zijn het niet eens met de stelling 'door dit vak leer ik mezelf beter kennen'.³⁷ Genuanceerder zijn de leerlingen over de vraag of ze 'over zichzelf leren nadenken'.³⁸ Hier kan een groter aantal leerlingen zich wel in vinden. 'In dit vak leer ik anderen beter kennen' is een opvatting waar de meeste leerlingen het mee oneens zijn.³⁹ De leerlingen vinden dat ze veel leren over mensen met andere levensbeschouwingen en religies.⁴⁰ Ze geven echter aan dat ze bij het vak GL niet leren wat belangrijk is in het leven.⁴¹ De leerlingen hebben een aantal kernwoorden in volgorde van belangrijkheid gezet. Waarden & normen, eigen ervaring, levensvragen en maatschappij blijken kernwoorden te zijn die leerlingen bij het vak vinden passen. Spiritualiteit, christendom en filosofie vinden de leerlingen aanzienlijk minder goed bij het vak passen.⁴²

Thema 2: Vormgeving

De meeste leerlingen zijn het niet eens met de stelling dat 'de docent in de les laat zien tot welke levensbeschouwing/godsdienst zij behoort'⁴³. Het merendeel van de leerlingen is het er wel over eens dat het vak levensbeschouwing/godsdienst een 'praatvak' is.⁴⁴ Desalniettemin heeft niet iedere leerling het idee dat hij zijn 'eigen ervaringen kan inbrengen'⁴⁵. De meeste leerlingen zijn het 'een beetje eens' met deze stelling. Toch scoort 'niet mee eens' en 'erg mee eens' ook hoog bij deze vraag. Tegelijkertijd laat ook de stelling 'in dit vak is er ruimte om te praten over dingen die ik

---

³⁴ Open vraag 2 (zie bijlage IV)

³⁵ Gesloten vraag 2 (zie bijlage III)

³⁶ Gesloten vraag 3 (zie bijlage III)

³⁷ Gesloten vraag 4 (zie bijlage III)

³⁸ Gesloten vraag 5 (zie bijlage III)

³⁹ Gesloten vraag 6 (zie bijlage III)

⁴⁰ Gesloten vraag 7 (zie bijlage III)

⁴¹ Gesloten vraag 14 (zie bijlage III)

⁴² Gesloten vraag 18 (zie bijlage III)

⁴³ Gesloten vraag 1 (zie bijlage III)

⁴⁴ Gesloten vraag 8 (zie bijlage III)

⁴⁵ Gesloten vraag 10 (zie bijlage III)

belangrijk vind⁴⁶ veel diversiteit zien in leerlingopinions. De meeste leerlingen zijn het ‘een beetje eens’ met deze stelling, maar ook ‘niet mee eens’ en ‘mee eens’ scoren hoog. De overgrote meerderheid is van mening dat de Bijbel niet als lesmateriaal wordt gebruikt.⁴⁷ Ook de Koran wordt volgende de meerderheid niet als lesmateriaal gebruikt.⁴⁸ De leerlingen denken zeer verschillend over de stelling ‘in dit vak krijg ik de ruimte om zelf te ontdekken wat ik belangrijk vind in het leven’⁴⁹. De meningen van de leerlingen lopen bij deze stelling ver uiteen, maar opvallend is dat slechts een kleine minderheid het ‘heel erg’ met deze stelling eens is. Een kleine meerderheid is het ‘niet eens’ met deze uitspraak. De meeste leerlingen zijn het daarentegen wel weer met elkaar eens dat ze niet het gevoel hebben dat de docent hen gelovig wil maken.⁵⁰

Thema 3: Inhoud

De resultaten geven aan dat de meeste leerlingen het niet interessant vinden om te leren over (andere) levensbeschouwingen/religies, zoals bij het thema ‘leeropbrengst’ al naar voren is gekomen.⁵¹ Leerlingen geven aan dat ze door het vak GL zichzelf niet beter leren kennen.⁵² Minder unaniem zijn de leerlingen over de stelling ‘in dit vak leer ik over mezelf nadenken’⁵³. De meeste leerlingen zeggen namelijk dat ze het niet eens zijn met de stelling, maar de meningen ‘een beetje oneens’, ‘eens’ en ‘heel erg mee eens’ zijn ook niet onderbelicht. Leerlingen vinden niet dat ze ‘in dit vak anderen (bijvoorbeeld klasgenoten) beter leren kennen’⁵⁴. Volgens de leerlingen is het niet moeilijk om goed te zijn in het vak GL als jezelf niet gelovig bent.⁵⁵ Zoals bij het thema ‘vormgeving’ al is geconstateerd, vinden de leerlingen dat noch de Bijbel, noch de Koran⁵⁶ als lesmateriaal wordt gebruikt. Ook is al eerder naar voren gekomen dat ze niet leren ‘wat belangrijk is in het leven’⁵⁷ bij het vak. Bijna geen enkele leerling heeft het gevoel dat de docent haar of hem gelovig wil maken.⁵⁸ Volgens de leerlingen zijn de kernwoorden die bij het vak GL horen *waarden & normen, eigen ervaring, levensvragen en maatschappij*.⁵⁹ Deze top 3 is op basis van de drie hoogste scores die bij elkaar zijn opgeteld, waarbij *levensvragen* en *maatschappij* even hoog scoren. Op de vraag waarover de leerlingen graag meer hadden willen leren, geven de meeste leerlingen het antwoord ‘niets’.⁶⁰ Een ander groot aantal leerlingen heeft ‘geen idee’. Deze groep geeft niet aan *of* ze iets hebben gemist tijdens het vak, laat staan dat ze aangeven *wat* ze hebben gemist.⁶¹ De uitkomst ‘meer over de maatschappij/moderne samenleving’ is vervolgens als hoogste uit de bus gekomen.⁶²

---

⁴⁶ Gesloten vraag 11 (zie bijlage III)

⁴⁷ Gesloten vraag 12 (zie bijlage III)

⁴⁸ Gesloten vraag 13 (zie bijlage III)

⁴⁹ Gesloten vraag 15 (zie bijlage III)

⁵⁰ Gesloten vraag 16 (zie bijlage III)

⁵¹ Gesloten vraag 2 (zie bijlage III)

⁵² Gesloten vraag 4 (zie bijlage III)

⁵³ Gesloten vraag 5 (zie bijlage III)

⁵⁴ Gesloten vraag 6 (zie bijlage III)

⁵⁵ Gesloten vraag 9 (zie bijlage III)

⁵⁶ Gesloten vragen 12 en 13 (zie bijlage III)

⁵⁷ Gesloten vraag 14 (zie bijlage III)

⁵⁸ Gesloten vraag 16 (zie bijlage III)

⁵⁹ Gesloten vragen 18, 21, 20 (zie bijlage III)

⁶⁰ Open vraag 3 (zie bijlage IV)

⁶¹ Open vraag 3 (zie bijlage IV)

⁶² Open vraag 3 (zie bijlage IV)

Thema 4: Vaardigheden

Uit een lijst van tien vaardigheden hebben de leerlingen aangegeven wat volgens hen de twee meest belangrijke vaardigheden zijn die vaak worden gebruikt bij het vak GL. De top 3 die hieruit naar voren is gekomen, bestaat uit de vaardigheden *gegevens leren, je mening geven en gesprekken voeren*.⁶³

Thema 5: Doelstellingen

Op de vraag ‘welk doel of welke doelen hebben jouw leraren met het vak denk je?’⁶⁴ geven de meesten het antwoord ‘het laten leren over godsdiensten en religies’. Volgens de leerlingen is het belangrijkste doel van de docenten GL hiermee het laten leren over godsdiensten en religies. Ook het ‘ons laten nadenken’ is volgens een groot aantal leerlingen een doel van de docent GL. Twee andere belangrijke doelen van het vak zijn volgens de leerlingen ‘ons kennis over (andere) culturen bijbrengen’ en ‘ons informeren over geloof’.⁶⁵

Conclusie en discussie

De beschrijving van de resultaten is op thematische wijze uitgewerkt: de interpretatie van de resultaten (op basis van de beschrijvingen) gebeurt echter op thema overstijgende wijze. De thema's zijn uiteraard nog wel te destilleren, maar we zullen ons focussen op het ‘totaalplaatje’ dat uit het onderzoek naar voren komt. Vanuit deze interpretatie worden immers relaties gezocht bestaande literatuur, conclusies getrokken en aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek.

Diversiteit

Opvallend is allereerst de grote *diversiteit in leeropbrengst* onder de leerlingen. Hieruit valt op te maken dat leerlingen geen ‘eenduidige visie’ hebben op de wat zij leren binnen en van het vak GL. De ‘discutabele’ positie van het vak binnen het schoolcurriculum wordt hier (inhoudelijk) duidelijk. Wanneer we leerlingen een dergelijke vraag over bijvoorbeeld het vak ‘Engels’ zouden laten invullen, is de kans zeer groot dat het overgrote deel van de respondenten antwoorden zou geven in de categorie ‘het leren (beheersen) van de Engelse taal: spreken, luisteren, lezen, schrijven’. Voor het vak GL gaat dit duidelijk niet op. Zegt dit iets over de (geringe) uitwerking en zichtbaarheid van doorlopende leerlijnen binnen het vak? Of is het meest gegeven antwoord ‘geen idee’ (op de vraag wat de belangrijkste leeropbrengst is) te verklaren vanuit de speculaties dat het vak écht haar waarde aan het verliezen is een seculariserende maatschappij die zou lijden aan ‘religiestress’? Wellicht is het een combinatie van beide. De eeuwenoude ongrijpbaarheid van het fenomeen ‘religie’ lijkt in ieder geval ook invloed te hebben op de ‘ongrijpbaarheid van het vak GL’, in een tijd waarin alles toetsbaar en meetbaar moet zijn.

De verschillen in de visie van de leerlingen, kunnen ook worden opgevat als ‘attidunaal’: leerlingen geven immers aan niet heel veel geleerd te hebben over bijvoorbeeld één bepaalde religie, maar geven antwoord op de vraag vanuit een ‘overstijgend perspectief’. Ze geven aan inhoudelijke en vormende vaardigheden te hebben opgedaan (‘verschillen tussen mensen respecteren, andere levensbeschouwingen bekijken, mening (durven) geven en onderbouwen’): is dat niet juist een belangrijk ‘doel’ van dit vak? De ‘blik op de wereld van de leerling verbreden’ vanuit een attidunaal perspectief? En is dit niet wat de resultaten ‘vertroebelt’? Is GL niet een vak, waarbij we de leerlingen

---

⁶³ Gesloten vraag 17 (zie bijlage III)

⁶⁴ Open vraag 1 (zie bijlage IV)

⁶⁵ Open vraag 1 (zie bijlage IV)

‘van een heleboel een klein beetje willen leren’ om zo hun kijk op de wereld te verbreden en hun ingangen te bieden en te vormen?

Vormend of toch vooral cognitief?

Wat verder opvalt uit de resultaten is dat leerlingen het primaire doel van het vak omschrijven als ‘het leren over andere godsdiensten/levensbeschouwingen’ én dat bij de vaardigheden ‘het leren van gegevens’ als belangrijkste naar voren komt. Een vraag die naar aanleiding van deze resultaten rijst is: hoe vormend is GL, of hoe vormend wordt GL eigenlijk ervaren door leerlingen? Uit deze resultaten komt naar voren dat leerlingen het vooral als een cognitief vak zien. Dit blijkt ook uit de lage score van het kernwoord spiritualiteit, Een begrip dat valt onder de categorie ‘vorming’. Van alle tien kernwoorden die bij het vak (zouden kunnen) horen scoort spiritualiteit het laagst. Het is moeilijk om aan te geven waarom dit zo is. Op basis van ervaringen uit de praktijk associëren leerlingen spiritualiteit vaak met spiritisme, waardoor het geassocieerd wordt met geesten en magie. Deze relatie komt in de onderwijspraktijk van GL niet dagelijks voor. Dit zou een uitleg kunnen zijn waarom spiritualiteit niet direct in verband wordt gebracht met GL. Ook verbinden leerlingen vaak het woord ‘zweverig’ aan spiritualiteit en dat is soms een woord waarmee leerlingen zich niet willen identificeren. De lage score zou ook verklaard kunnen worden vanuit de redenering dat het vak vaak wordt ingericht op basis van ‘teaching about religion’. Hier rijst vervolgens de vraag of het vak niet reeds aan het verworden is tot ‘Levensbeschouwing’ zoals Van de Laar dit omschreef⁶⁶, waarin het leren óver levensvragen en het denken over / begrijpen van andere religies/levensbeschouwingen de belangrijkste kernbegrippen zijn. Laten wij de kennismaking met ‘spiritualiteit’ achterwege? Laten wij ‘de magie’ van religie links liggen en geven we enkel een ‘beschouwelijke benadering’ zonder haar van binnen te beleven? Deze ‘beschouwende blik’ sluit immers exact aan op de gemeten vaardigheden (nl.: ‘gegevens leren’), bij het door leerlingen geformuleerde doel dat docenten met de les zouden hebben (‘laten leren over religies’) én het populaire kernwoord ‘levensvragen’. Al met al lijkt hier een belangrijke tendens waargenomen te zijn. Toch betekent de hoge waardering van het cognitieve aspect van het vak niet automatisch dat er geen vormende werking plaats zou vinden. Hoe kan je immers ‘verschillen tussen mensen (leren) respecteren’ als je niet weet wat de ander beweegt? En ook het populaire kernwoord ‘waarden en normen’ – dat zeker uitgelegd kan worden als ‘vormend’ – kan niet zonder (inhoudelijke) theoretische input vanuit ethiek, religie en maatschappij. Tevens geven leerlingen aan dat zij in het vak leren over /met ‘eigen ervaringen’ en ‘(nadenken over) levensvragen’: begrippen die zeker kunnen vallen onder de vormende aspecten van het vak.

Jezelf beter leren kennen?

Naar aanleiding van de resultaten rijst tevens de vraag hoe het kan dat GL wel wordt ervaren als een ‘praatvak’, maar dat leerlingen niet altijd het idee hebben ‘hun eigen ervaringen in te kunnen brengen’? Hebben we het dan (toch) niet over zaken die aansluiten bij de leefwereld van de leerling? Praten wij ‘over de leerlingen heen’ in plaats van mèt hen? Wellicht: want ‘geraakt’ lijken de geënquêteerde leerlingen niet. Zij geven immers aan ‘zichzelf niet beter te leren kennen door dit vak’ en ook ‘de ander niet beter te leren kennen’ door het vak GL. Communicatieve vaardigheden als ‘het geven van je mening’ en ‘het voeren van gesprekken’ komen daarentegen wel naar voren. Toch gaan deze gesprekken en meningen blijkbaar niet primair over de levensbeschouwelijke

---

⁶⁶ Zie hiervoor pagina 6 en 7 van dit artikel: ‘Godsdienst of Levensbeschouwing?’

identiteitsontwikkeling van de leerling zelf, want de inhouden van het vak staan hiervoor te ver van hen af, blijkt uit de resultaten. Uiteraard valt direct op dat dit in lijn is met de uitkomsten van het REDCo onderzoek.⁶⁷ Ook hier gaven leerlingen aan 'objectieve kennis te willen vergaren over godsdiensten'. Dit werd hun ook geboden tijdens de lessen, net als leerlingen in ons onderzoek aangeven '(gegeven)s te leren over godsdiensten'. Daarnaast bleek uit REDCo dat "kennis over begrip van verschillende godsdiensten de leerlingen wel helpt bij het vormen van een eigen mening, maar dat dit niet helpt bij het beter leren kennen van zichzelf". Het 'geven van je mening' komt dus aan bod, maar de 'levensbeschouwelijke identiteitsontwikkeling' (nadenken over jezelf / het beter leren kennen van jezelf) staat niet in een directe relatie hiermee volgens de resultaten van de onderzoeken. Dit in tegenstelling tot wat docenten verwachten, dan wel zich ten doel stellen, en in tegenstelling tot de visies en doelstellingen die naar voren komen uit de besproken modellen en concepten van het vak GL.⁶⁸

In het oog springt tevens dat uit de resultaten blijkt dat docenten leerlingen 'niet gelovig willen maken' en dat 'de docent tijdens de les niet laat zien tot welke levensbeschouwing hij of zij behoort'. Dit laat zien dat er geen sprake lijkt te zijn van modellen als teaching in, teaching within en teaching from religion.⁶⁹ Zoals eerder gezegd lijkt het vak met name te gaan over het leren van 'de buitenkant' van religie: feiten, tradities vanuit het perspectief van de 'objectieve verscheidenheid'. Ook de 'godsdienstige benadering'⁷⁰ van het vak lijkt hier uitgesloten te kunnen worden, aangezien er geen sprake is van een specifiek godsdienstige kleuring. Nog specifiek benaderd, kan ook het 'mystagogisch model' vanuit de perceptie van de leerling niet teruggevonden worden in de resultaten. De docent neemt volgens hen immers geen 'getuigenisrol' in tijdens de lessen.

Verschillen tussen het vak Levensbeschouwing en het vak Godsdienst

In lijn met de opvattingen van Van de Laar liggen de gegeven antwoorden van leerlingen op de katholieke scholen, waar het vak 'Levensbeschouwing' heet en de methode 'Zin in Zin' en eigen lesmateriaal met levensbeschouwelijke invalshoeken gebruikt wordt. In de doorlopende leerlijn van zowel de methode als het vakgebied op zich, spelen 'levensvragen' een belangrijke rol. De leerlingen laten duidelijk zien in hun antwoorden dat deze methode bij hen gehanteerd wordt op school; het leren van gegevens, het nadenken over levensvragen en de focus op normen en waarden zijn duidelijk oververtegenwoordigd onder deze groep. Of de term 'Levensbeschouwing' in relatie tot de term 'Godsdienst' ook (inhoudelijk) een dergelijk grote invloed heeft zoals het artikel van Van de Laar doet vermoeden, kan vanuit deze resultaten uiteraard niet bevestigd worden, omdat deze (vanwege de omvang van de steekproef) niet generaliseerbaar zijn. De meer beschouwende insteek van het vak én de methode wordt echter wel duidelijk onder deze leerlingen.

De geënquêteerde leerlingen van de protestants-christelijke school, waar het vak 'Godsdienst' wordt genoemd, werken met de lesmethode 'Van Horen Zeggen'. De antwoorden van leerlingen van het vak 'Godsdienst' laten enige verschillen zien met die van de leerlingen van het vak 'Levensbeschouwing'. Hoewel leerlingen van het vak Godsdienst ook aangeven dat 'normen en waarden' belangrijk zijn, geven zij daarnaast ook aan dat het (leren over het) christendom naar voren komt tijdens de lessen. Ook 'levensvragen' komen aan de orde volgens de leerlingen, maar minder overtuigend in frequentie in vergelijking met de katholieke scholen. Het verschil ligt naar ons idee bij

⁶⁷ Zie hiervoor pagina 7 en 8 van dit artikel: 'Leerlingen en docenten over GL'.

⁶⁸ Zie hiervoor pagina 4-6 van dit artikel: 'Godsdienstpedagogische modellen en concepten'

⁶⁹ Zie hiervoor pagina 3-4 van dit artikel: 'Visies op GL in Nederland'

⁷⁰ *Ibid.*

de benadering van godsdienst en levensbeschouwing. De lesmethode 'Van Horen Zeggen' heeft een protestants-christelijke insteek. De geschiedenis van en de gebruiken en gewoontes binnen het christendom spelen in deze lesmethode een centrale rol.

De leerling aan het woord

Dit onderzoek legt een belangrijke zorg voor docenten GL bloot. Namelijk dat één van de belangrijkste doelstellingen van ons vak: "het stimuleren van leerlingen in hun levensbeschouwelijke identiteitsontwikkeling"⁷¹ niet door leerlingen wordt onderschreven. Leerlingen geven immers aan, zowel in ons onderzoek als in het REDCo onderzoek, zichzelf niet per definitie 'beter te leren kennen' of 'na te leren denken over zichzelf' binnen en dankzij ons vak. Welke 'alarmbellen' doet dit rinkelen bij ons als docenten GL? En toch moet ook hier een kanttekening bij geplaatst worden. Wanneer wij, met dit onderzoek, daadwerkelijk 'de leerling aan het woord' laten, zijn wij het hun verschuldigd ons af te vragen of deze conclusie wel in lijn is met 'de wens van de leerling'. Bij de laatste vraag van dit onderzoek, mochten leerlingen aangeven 'wat zij gemist hadden in het vak'. Hoeveel velen het lastig vinden hieraan uitdrukking te geven, laat een grote groep leerlingen zien dat zij 'meer over de maatschappij / moderne samenleving' hadden willen leren. Is dit dan de 'toekomst' van ons vak; moeten wij, in navolging van Van de Laar, toch de 'brede maatschappelijke waarden' als uitgangspunt nemen? Of laat deze uitkomst juist ons 'tekort' als docenten zien, namelijk het 'niet (voldoende) zoeken (en vinden) van ingangen bij leerlingen op religieus gebied'. Met andere woorden: maken wij leerlingen niet (meer) gevoelig voor (het beleven van) religie? Leerlingen 'kennen' de binnenkant van religie (magie, spiritualiteit etc.) in dit geval niet, door de eenzijdige focus op (door)denken en beschouwen tijdens de lessen.

Hoe verder?

Dit onderzoek heeft zich enkel gefocust op de concrete leeropbrengst van leerlingen van het vak GL. De specifieke doelstellingen van de docenten GL zijn niet onderzocht. Was dit wel gebeurd dan had dit hoogstwaarschijnlijk een ander beeld opgeleverd. Niet wat betreft de resultaten van het onderzoek, maar het had wel een ander licht kunnen schijnen op de interpretatie ervan. In een vervolgonderzoek zouden zowel de leerling als de docent GL aan het woord kunnen komen.

Een belangrijke aanbeveling voor verder onderzoek betreft de schaalgrootte van dit onderzoek en daarmee de (relatief beperkte) validiteit van de resultaten. Er is onderzoek gedaan op slechts drie scholen; wanneer dit aantal uitgebreid wordt (bijvoorbeeld naar een twintigtal scholen), zal de validiteit van de resultaten toenemen. Daarnaast pleiten wij ervoor om, in een eventueel vervolgonderzoek, een statistisch analyseprogramma te gebruiken (bijvoorbeeld SPSS). Op deze manier wordt de betrouwbaarheid van de resultaten vergroot en zou er tevens geanalyseerd kunnen worden op significantie.

Auteursinfo

Renske van der Jagt, Myrthe Kelder en Janne Nouta zijn docent-in-opleiding voor het vak Godsdienst/Levensbeschouwing aan het Centrum voor Onderwijs en Leren van de Universiteit Utrecht. In kader van hun opleiding tot eerstegraadsdocent verrichtten zij een

---

⁷¹ Zie hiervoor de uitkomsten van REDCo, dat zich baseert op literatuuronderzoek binnen het vakgebied GL. Deze doelstelling kan tevens gedestilleerd worden uit de overige besproken modellen en visies en het opinie artikel van Van de Laar.

onderzoek naar de concrete leeropbrengst van het vak Godsdienst/Levensbeschouwing volgens leerling van het vak. De resultaten van dit Praktijkgericht Onderzoek (pgo) en de aanbevelingen die zij naar aanleiding hiervan doen, vormen de basis van bovenstaand artikel.

Literatuur

Bertram-Troost, G. & Avest, I ter, *Religie in het onderwijs door een andere 'bril'*, In: Narthex, augustus 2008.

Boersma, P., *Oude of nieuwe paden I. Het vak GL in rooms perspectief van verleden, heden en toekomst*, In: Narthex, 2004.

Crombrugge, H. van & Meijer, W., *Godsdienstpedagogiek en traditie in de toekomst: naar een hermeneutisch-communicatieve visie*, 2004.

Combrugge, H. van & Meijer, W. (red), *Pedagogiek en traditie, opvoeding en religie*. Tiel, 2004.

Geurts, T. & Streppel, T., *Profetisch contra fetisj. Het 'tegen-woord' in de didactiek van levensbeschouwelijk leren*. In: Narthex, december 2001, p. 5-20.

Geurts, T., *Spelenderwijs: Authentiek waardegericht leren*. World Wide Web:
<http://www.thomgeurts.nl/index.php/2010/08/spelenderwijs-authentiek-waardegericht-leren/>

Geurts, T, <http://www.thomgeurts.nl>

Kuyk, E, & Schreiner, P., *Religious Education in Europa*. In: Narthex, december 2010.

Laar, J. van de, *Levensbeschouwing voor alle leerlingen*. In: Narthex, maart 2010.

Maex, J., *Recontextualisering van traditie. Het Leuvense hermeneutische-communicatieve en interreligieuze model*. In: Narthex, december 2004.

Roebben, B., *Naar een mystagogisch-communicatief concept van levensbeschouwelijke vorming*. In: Narthex, december 2004, p. 48 - 51.

Quartel, J., *Een evaluatie van de hermeneutische-communicatieve visie van Didier Pollefeyt.*, In: Narthex, 2004.

Vroom, H., *Godsdienstige vorming en religieus pluralisme in het onderwijs*. In: Miedema, S., (red.), *Levensbeschouwelijk leren samenleven*, Meinema, Zoetermeer, 2006

Bijlage I: Enquête

Beste leerling,

Fijn dat je mee wil werken aan deze enquête. Voor je ligt een vragenlijst over het vak godsdienst/levensbeschouwing/levensbeschouwelijke vorming. Jullie maken deze enquête voor een onderzoek dat is opgezet vanuit de Universiteit Utrecht.

Er wordt je gevraagd antwoord te geven op vragen over het vak: waar het vak over gaat, hoe het wordt gegeven, wat de doelen van het vak zijn, enzovoorts. Denk bij het geven van je antwoorden niet alleen aan dit jaar, maar aan alle jaren dat je het vak hebt gehad.

Vul hieronder eerst enkele persoonsgegevens in. Deze worden alleen gebruikt voor dit onderzoek. Natuurlijk blijf je zelf anoniem.

I. Persoonsgegevens

Leeftijd:

Geslacht: jongen/meisje

Geloofsovertuiging: Agnost / Atheïst / Boeddhist / Christen / Hindoe / Humanist / Jood / Moslim / Spiritueel/ iets anders, namelijk.....

Welke **lesboeken** worden bij jou op school gebruikt voor het vak.....
(hier schoolbenaming invullen)?

.....

II. Stellingen

Hieronder vind je 16 stellingen over het vak LV/Godsdienst. Ga voor jezelf na of je het er eens of oneens mee bent.

Rechts van elke stelling staan de letters A,B,C, D en E. Het is de bedoeling dat je bij elke zin een letter kiest. Het moet de letter zijn die het beste past bij jouw mening over het vak. Waarbij de letter A staat voor **niet (of nooit)** en de letter E voor **heel erg (of altijd)**. De letter C betekent **neutraal**.

Je antwoordt door de letter te **omcirkelen** die voor jou van toepassing is. Heb je de verkeerde letter omcirkeld? Dan zet je er een kruis door en omcirkel je de juiste letter.

	Niet					Heel erg
1. Mijn docent laat in de les zien tot welke levensbeschouwing/godsdienst zij behoort	A	B	C	D	E	
2. Ik vind het interessant om te leren over (andere) levensbeschouwingen/religies	A	B	C	D	E	
3. Ik vind het belangrijk om te leren over (andere) levensbeschouwingen/religies	A	B	C	D	E	
4. Door dit vak leer ik mezelf beter kennen	A	B	C	D	E	
5. In dit vak leer ik over mezelf nadenken	A	B	C	D	E	
6. In dit vak leer ik anderen (bijv. klasgenoten) beter kennen	A	B	C	D	E	
7. In dit vak leer ik over mensen met andere levensbeschouwingen en religies	A	B	C	D	E	
8. LV/godsdienst is een praatvak	A	B	C	D	E	
9. Als je zelf niet gelovig bent, is het moeilijk om goed te zijn in het vak	A	B	C	D	E	
10. In het vak kan ik mijn eigen ervaringen inbrengen	A	B	C	D	E	
11. In dit vak is er ruimte om te praten over dingen die ik belangrijk vind	A	B	C	D	E	
12. In dit vak wordt de Bijbel als lesmateriaal gebruikt	A	B	C	D	E	
13. In dit vak wordt de Koran als lesmateriaal gebruikt	A	B	C	D	E	
14. In dit vak leer ik wat belangrijk is in het leven	A	B	C	D	E	
15. In dit vak krijg ik de ruimte om zelf te ontdekken wat ik belangrijk vind in het leven	A	B	C	D	E	
16. Ik heb het gevoel dat de docent mij gelovig wil maken	A	B	C	D	E	

III. Vaardigheden

Omcirkel de twee belangrijkste vaardigheden die vaak worden gebruikt in het vak:

Gesprekken voeren – Gegevens leren (bijv. over levensbeschouwingen) –
Levensvragen stellen – Je mening geven – Je mening onderbouwen –
Met elkaar discussiëren – (Be)schrijven – In de praktijk brengen wat je in het vak
leert – Reflecteren op de leerstof – Reflecteren op jezelf en je levensvisie

IV. Volgorde van belangrijkheid

Hieronder staan een aantal kernwoorden die bij het vak horen. Zet deze woorden in volgorde van belangrijkheid. Geef dus aan welke het beste passen bij het vak op jouw school en welke niet of minder goed passen.

Geef dit aan door de cijfers 1 tot en met 10 in de hokjes in te vullen: het getal 1 betekent dat je dat woord het belangrijkste vindt en het getal 10 staat voor het minst belangrijke woord.

- Spiritualiteit
- Eigen ervaring
- Levensvragen
- Christendom
- Leven en dood
- Maatschappij
- Diverse levensbeschouwingen
- Waarden en normen
- Filosofie
- Goed en kwaad

V. Open vragen

1. Welk doel of welke doelen hebben jouw leraren met het vak, denk je?

2. Wat is voor jou het belangrijkste dat je hebt geleerd in alle jaren dat je dit vak hebt gehad?

3. Waarover had jij graag meer willen leren? Oftewel: wat heb je in het vak gemist?

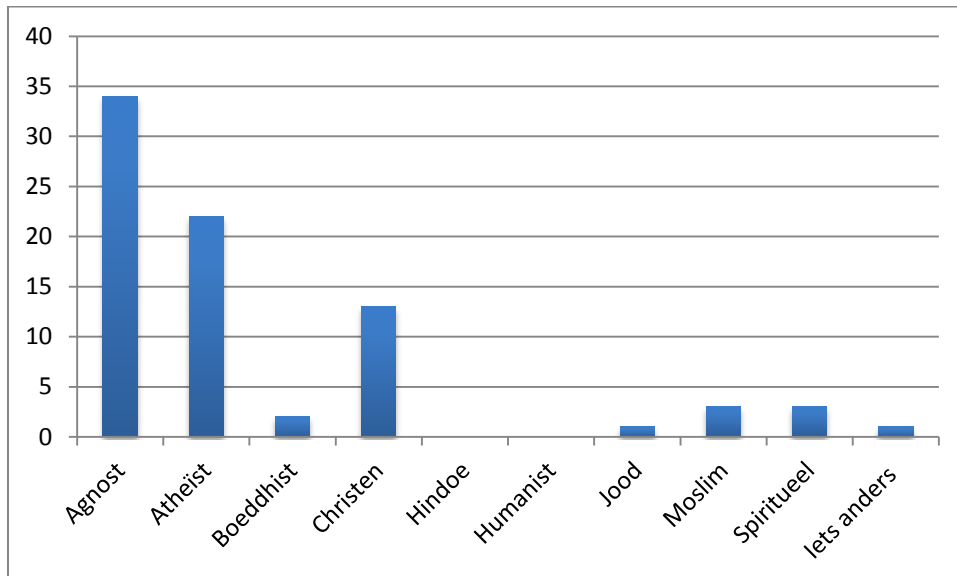
Dank je wel voor het invullen van deze vragenlijst!

Bijlage II: Tabel clustering thema's- vragen uit de enquête

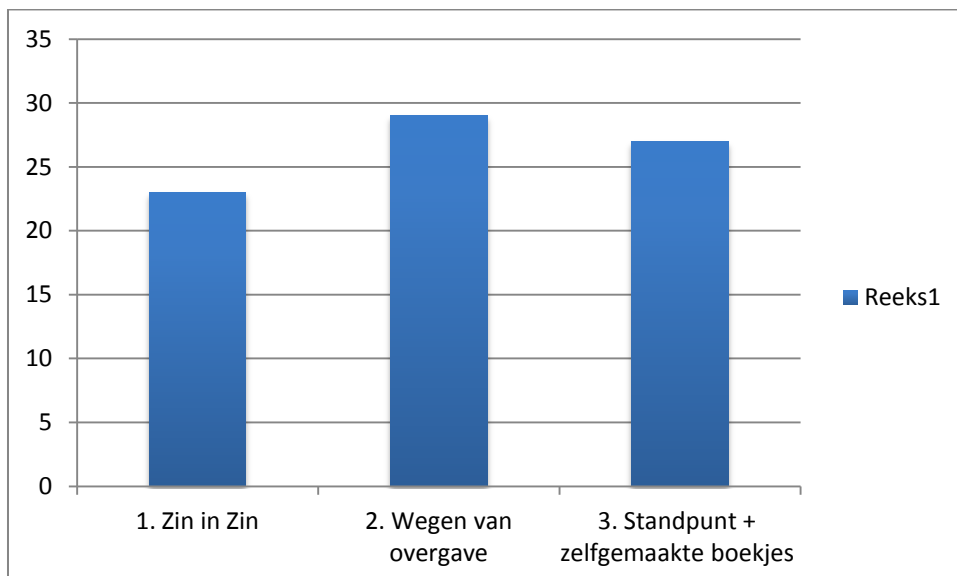
Thema:	Gesloten vraag:	Open vraag:
1: Leeropbrengst	2,3,4,5,6,7, 14,18	2
2: Vormgeving	1, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16	
3: Inhouden	2, 4, 5, 6, 9, 12, 13, 14, 16, 18, 20, 21	3
4: Vaardigheden	17	
5: Doelstellingen		1

Bijlage III: Resultaten gesloten vragen

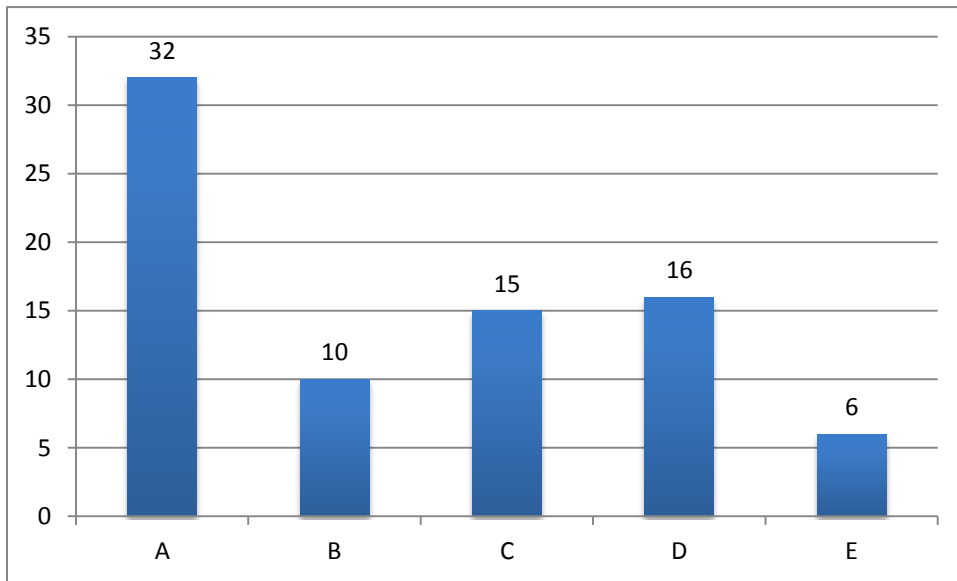
Geloofsovertuiging

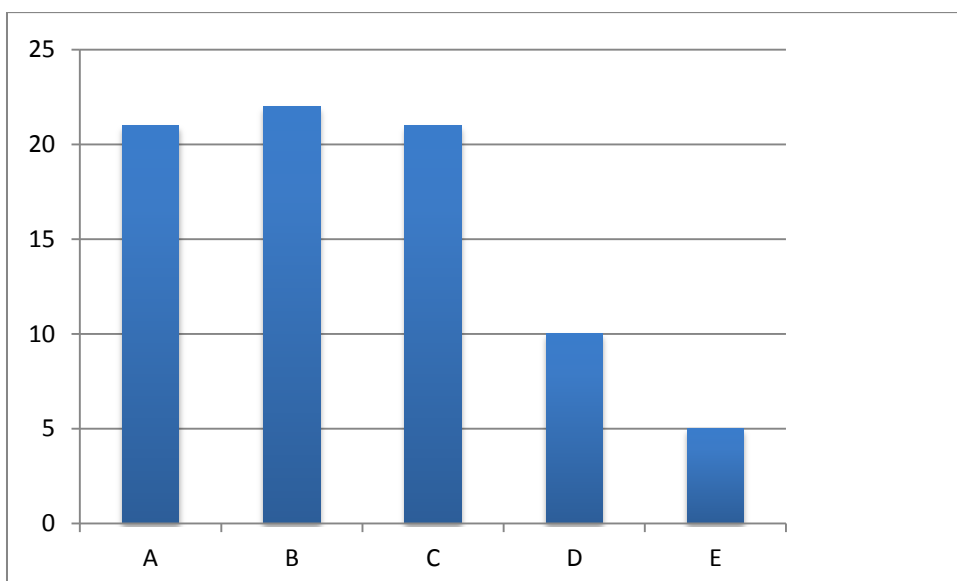
Welke lesboeken worden bij jou op school gebruikt voor het vak?

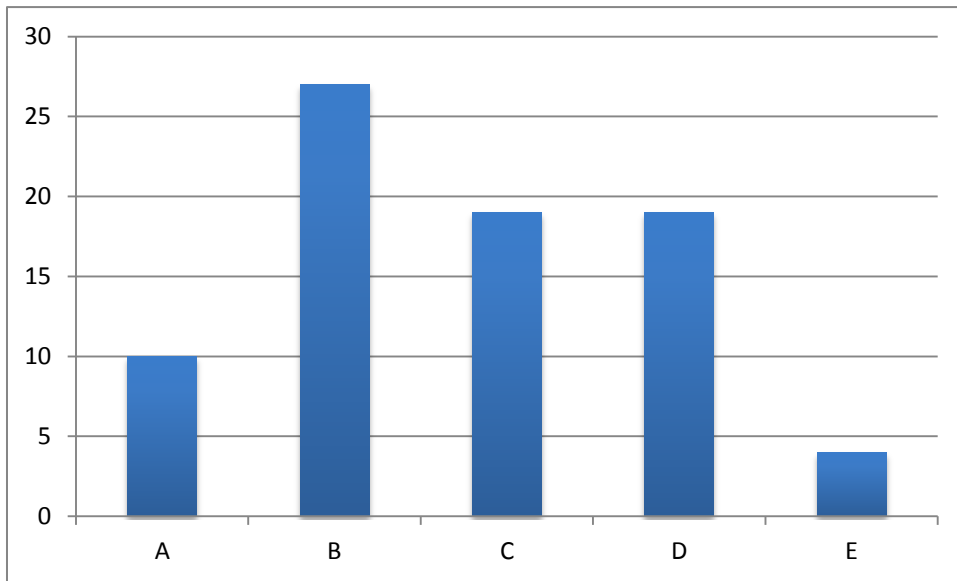
1. Mijn docent laat in de les zien tot welke levensbeschouwing/godsdienst zij behoort

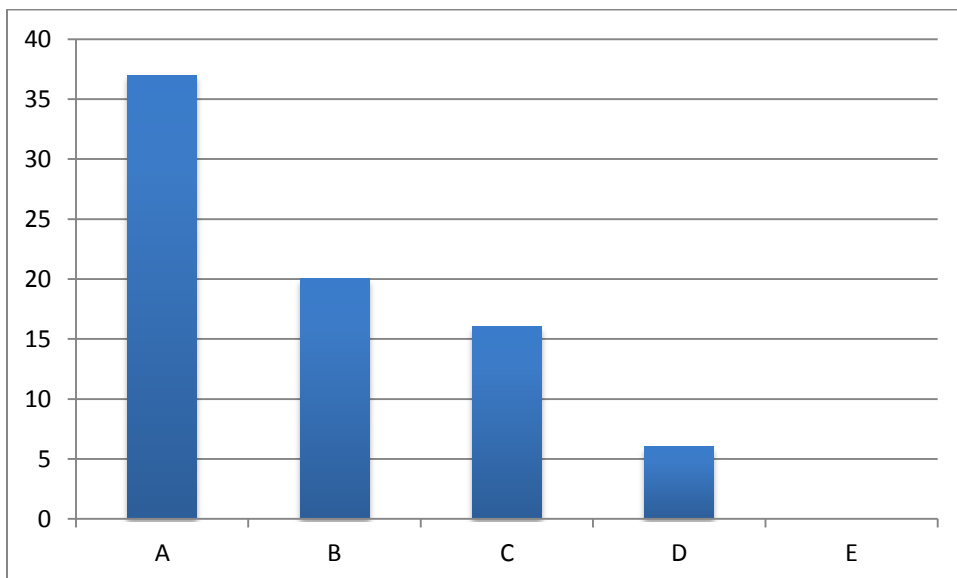
2. Ik vind het interessant om te leren over (andere) levensbeschouwingen/religie

3. Ik vind het belangrijk om te leren over (andere) levensbeschouwingen/religies

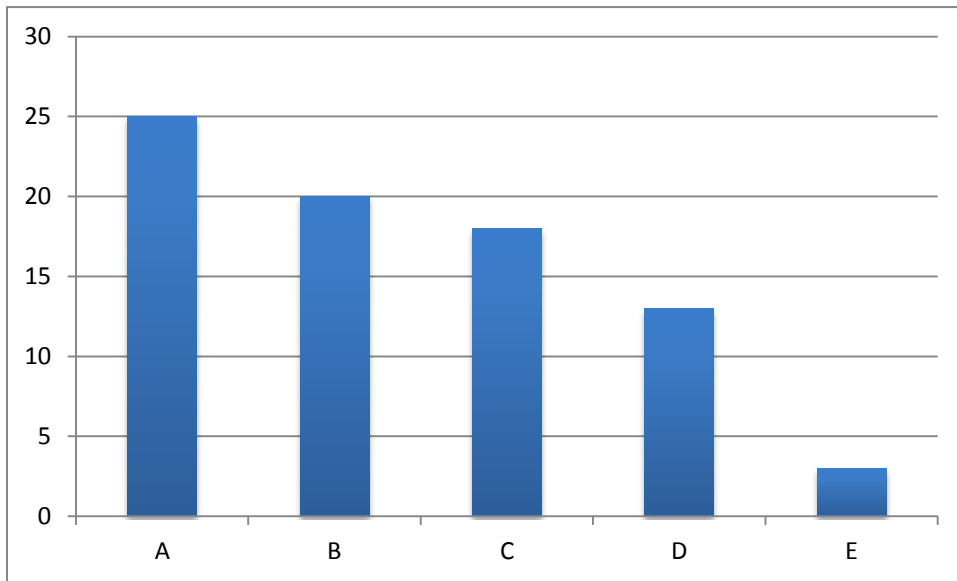

4. Door dit vak leer ik mezelf beter kennen

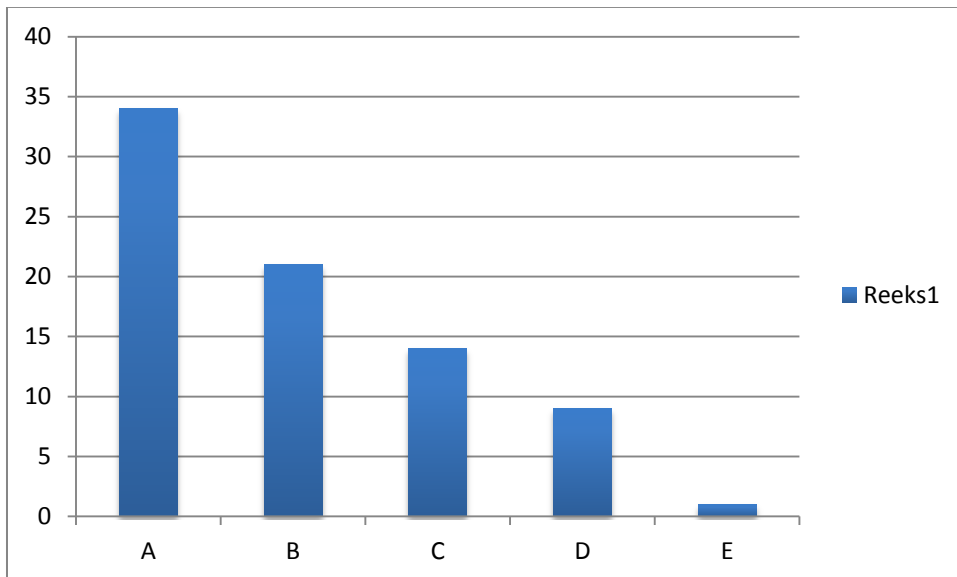

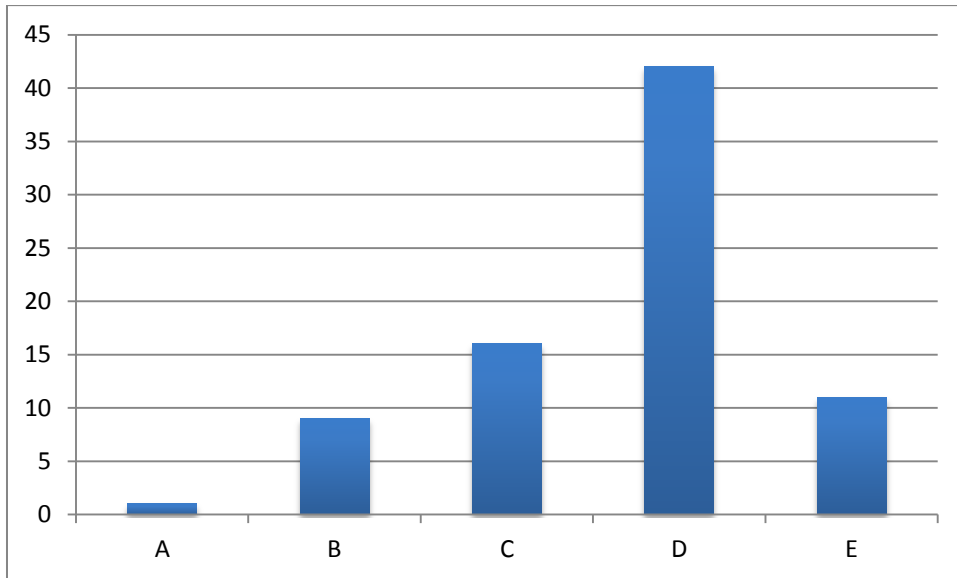
5. In dit vak leer ik over mezelf nadenken

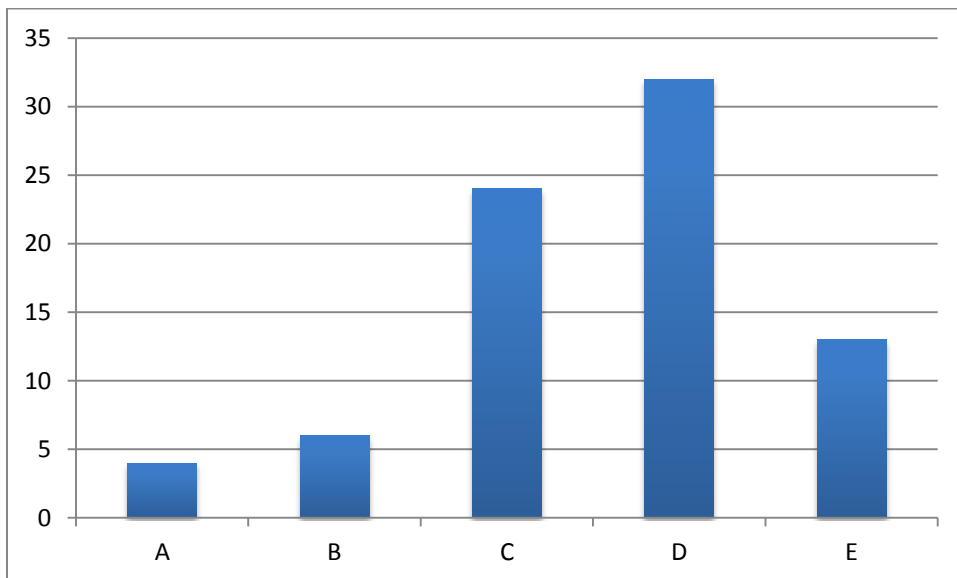
6. In dit vak leer ik anderen (bijv. klasgenoten) beter kennen

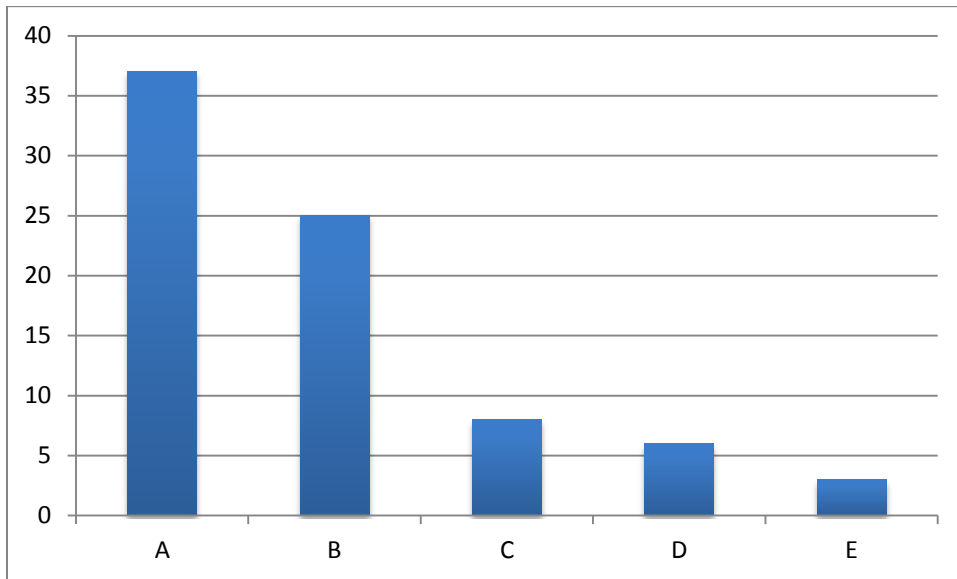
7. In dit vak leer ik over mensen met andere levensbeschouwingen en religies

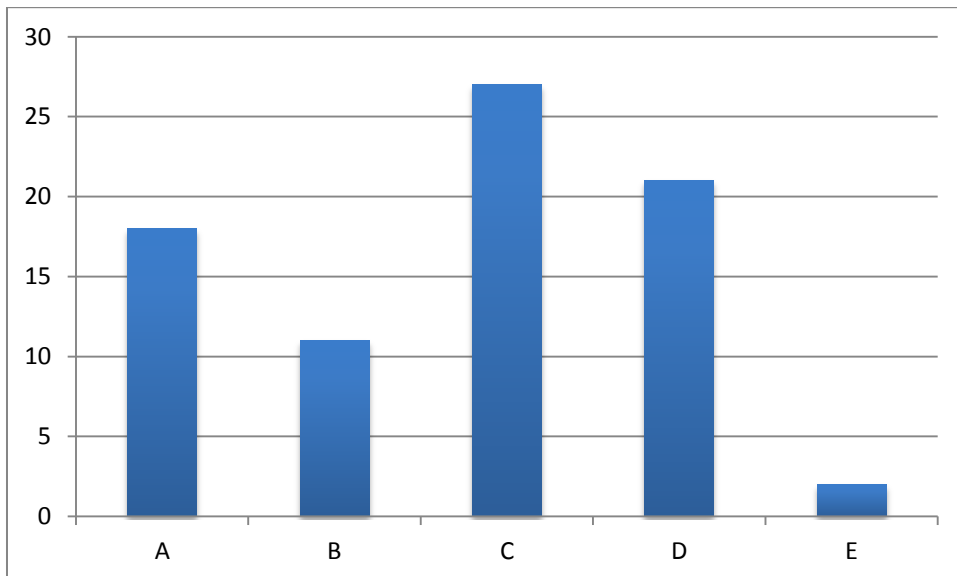
8. LV/godsdienst is een praatvak

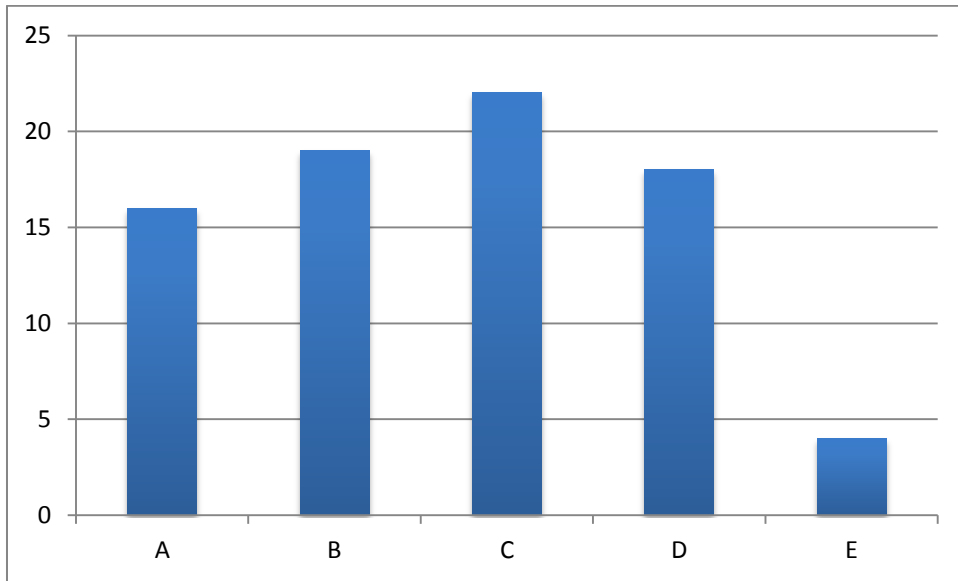
9. Als je zelf niet gelovig bent, is het moeilijk om goed te zijn in het vak

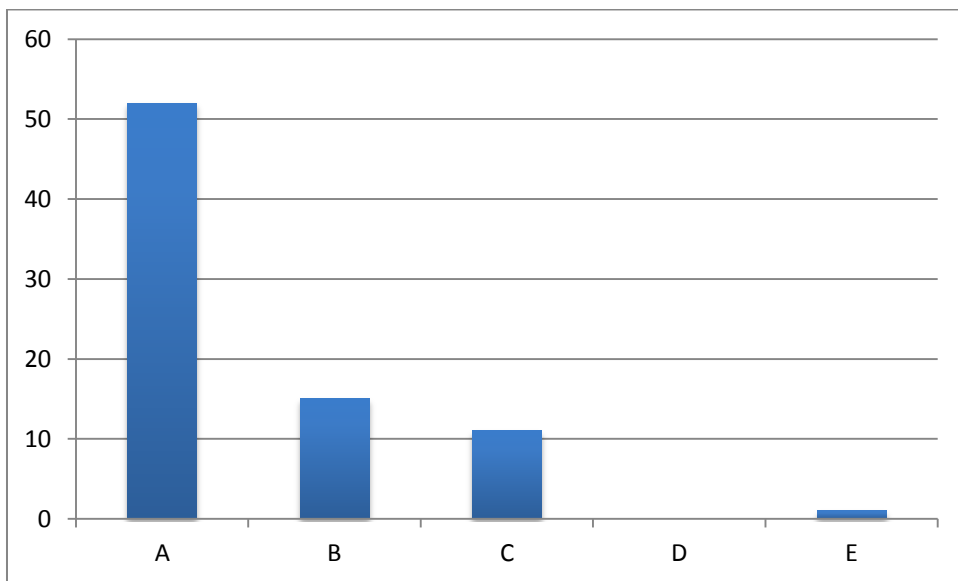
10. In het vak kan ik mijn eigen ervaringen inbrengen

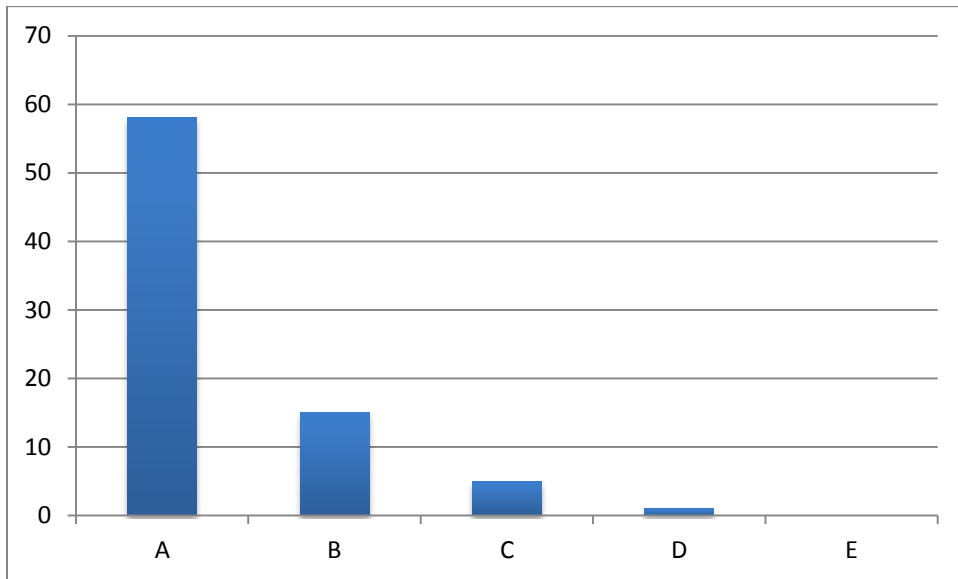
11. In dit vak is er ruimte om te praten over dingen die ik belangrijk vind

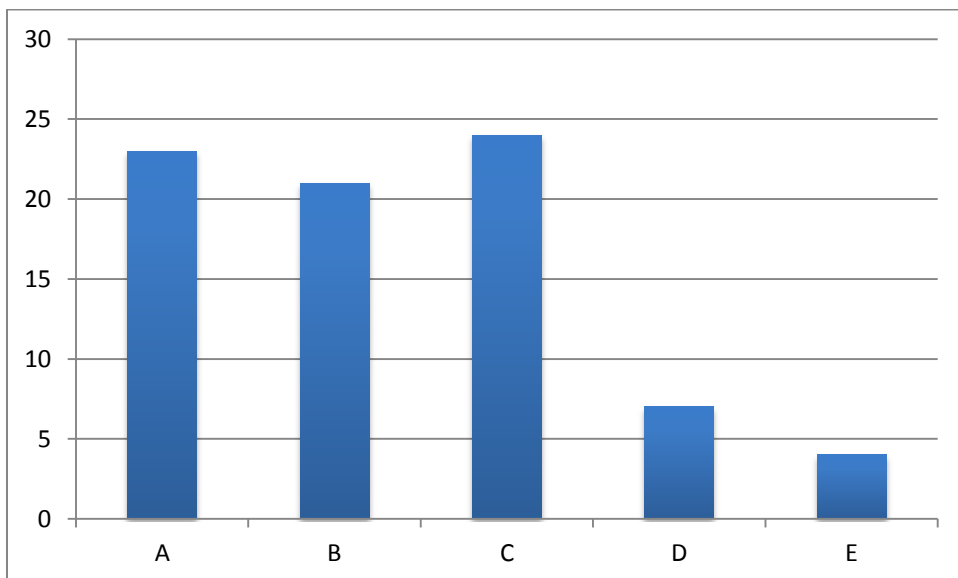
12. In dit vak wordt de Bijbel als lesmateriaal gebruikt

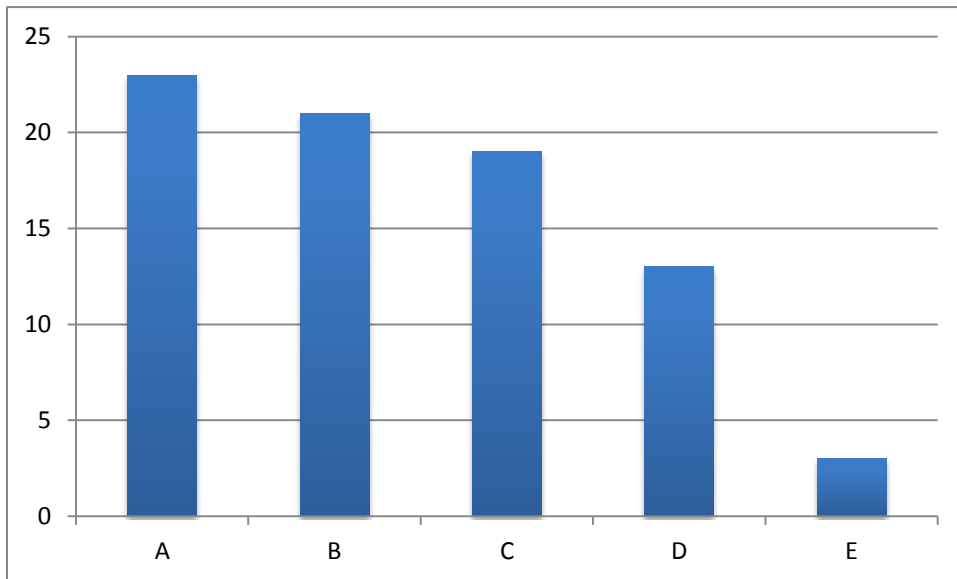
13. In dit vak wordt de Koran als lesmateriaal gebruikt

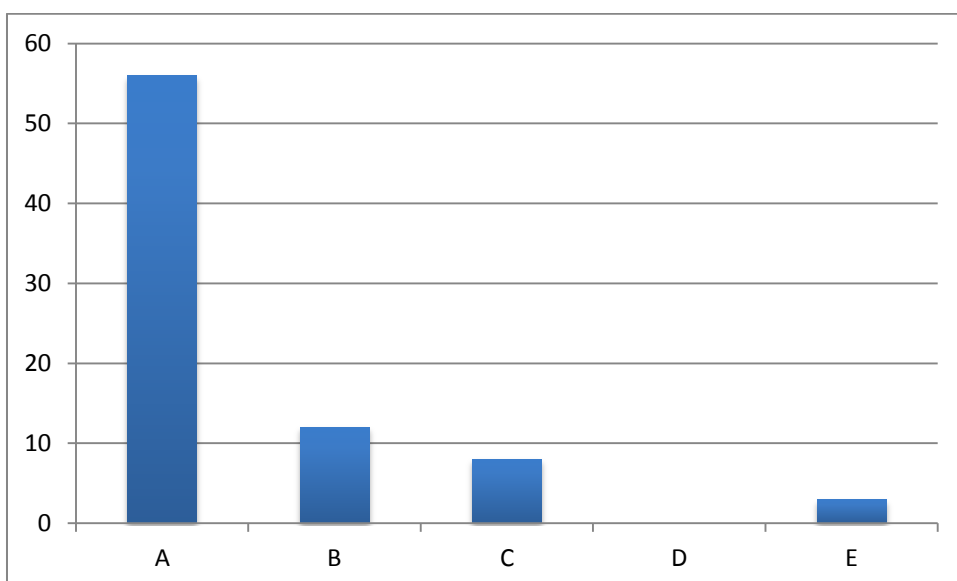
14. In dit vak leer ik wat belangrijk is in het leven

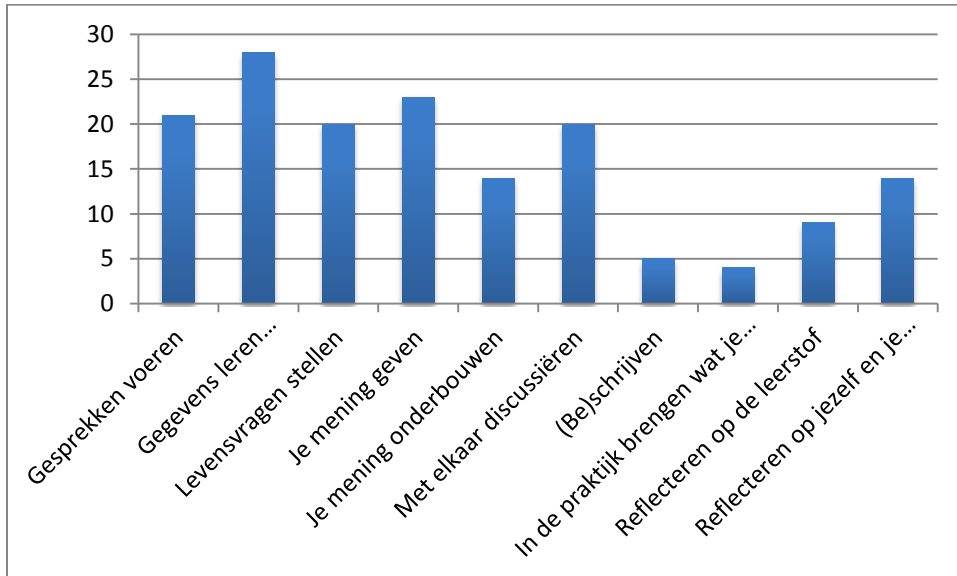
15. In dit vak krijg ik de ruimte om zelf te ontdekken wat ik belangrijk vind in het leven

16. Ik heb het gevoel dat de docent mij gelovig wil maken

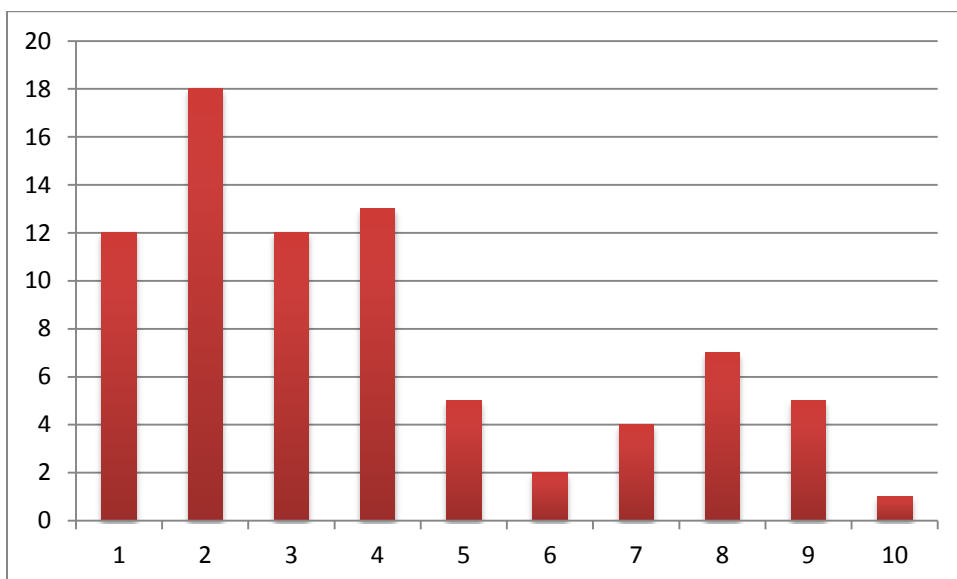

Omcirkel de twee belangrijkste vaardigheden die vaak worden gebruikt in het vak

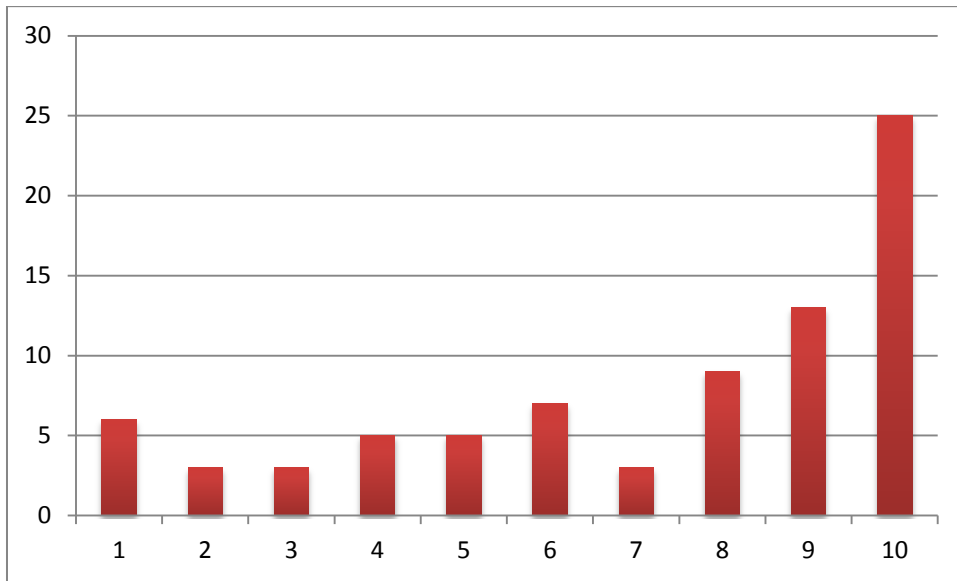

Hieronder staan een aantal kernwoorden die bij het vak horen. Zet deze woorden in volgorde van belangrijkheid

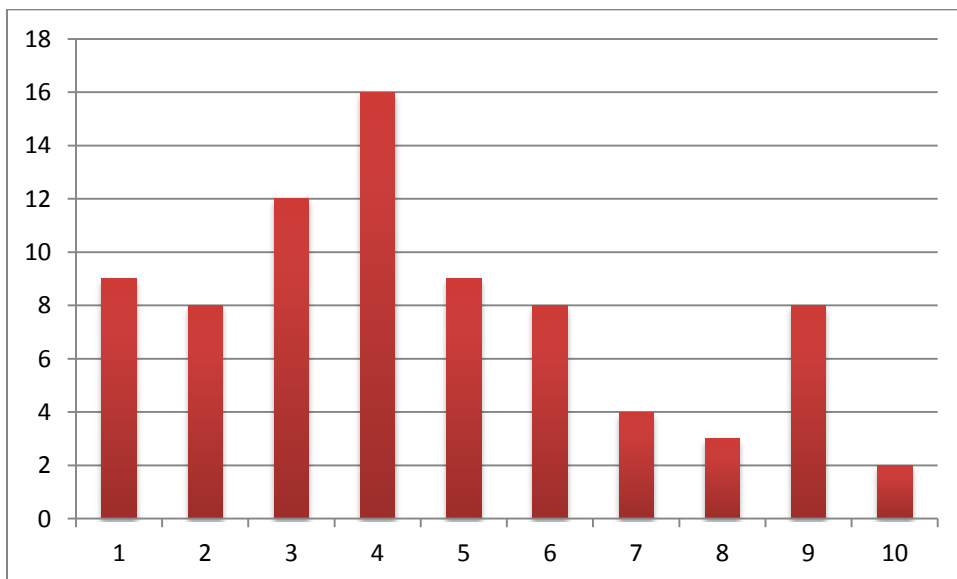
Waarden en normen

Spiritualiteit

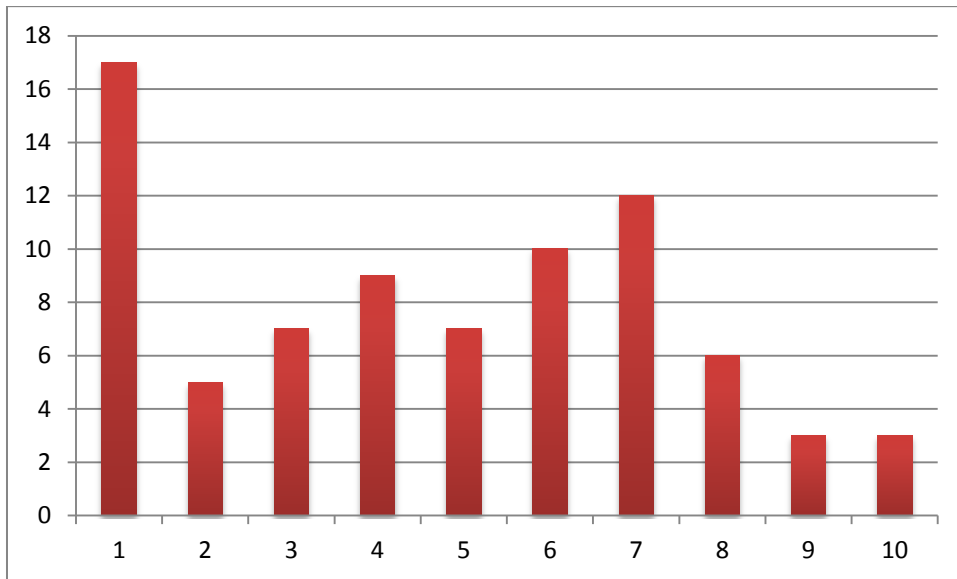

Eigen ervaring

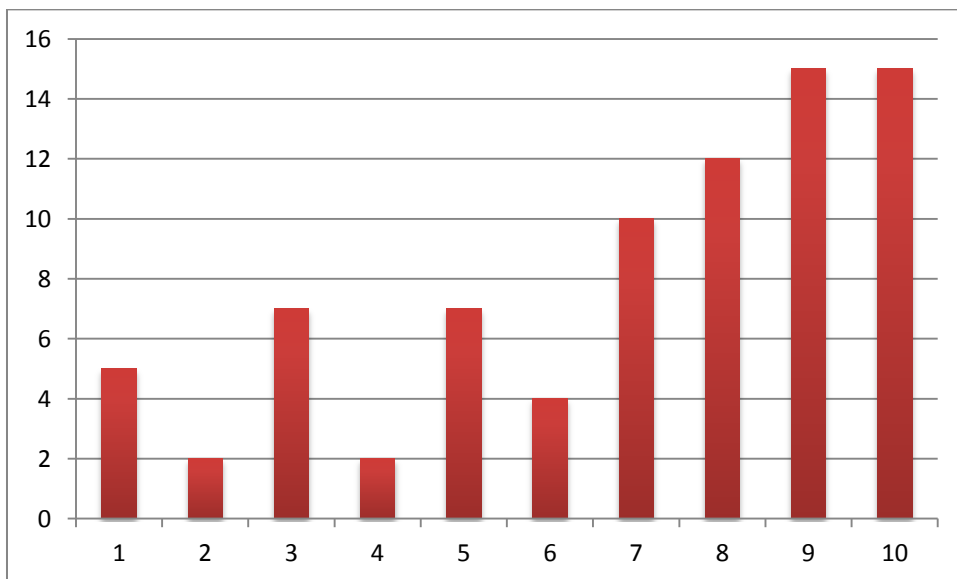

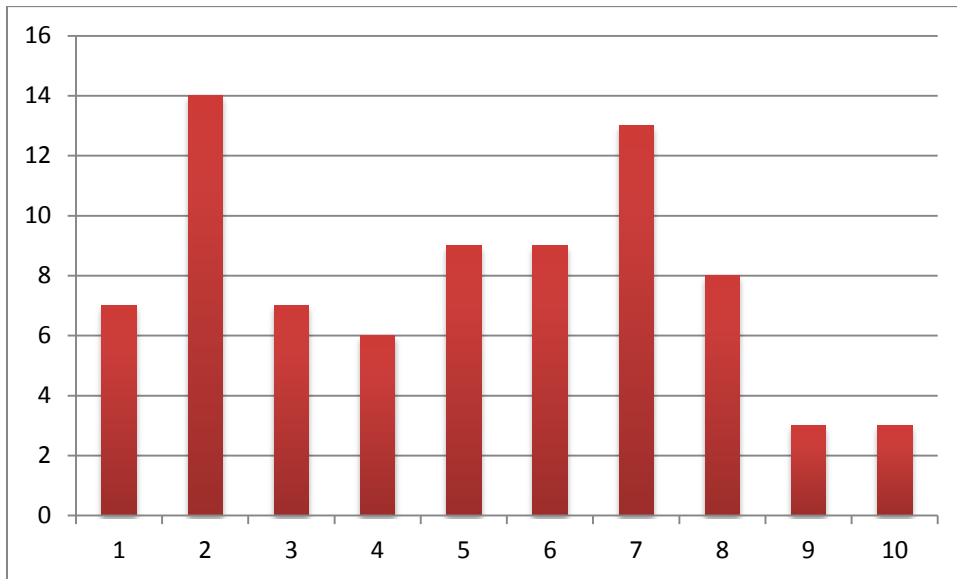
Levensvragen

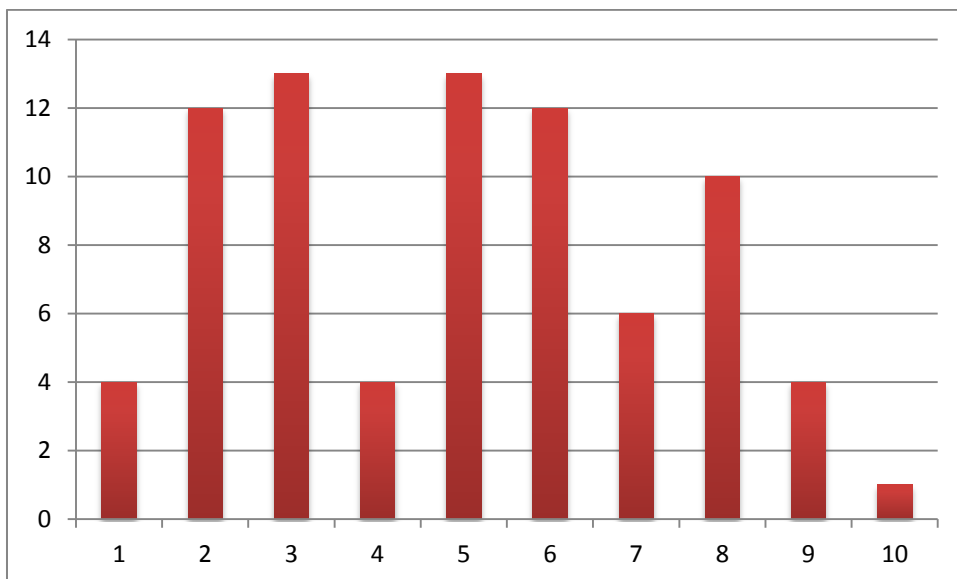
Christendom

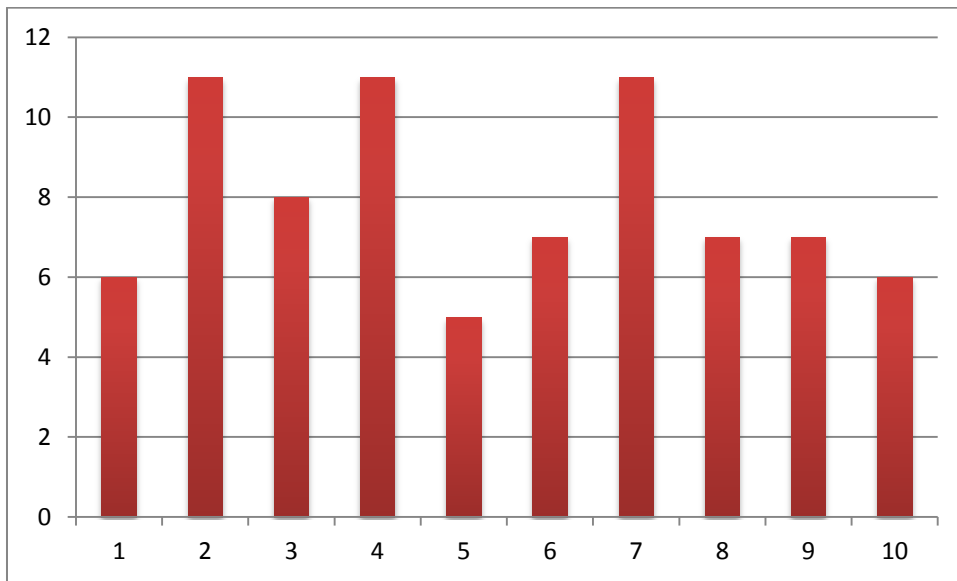
Leven en dood

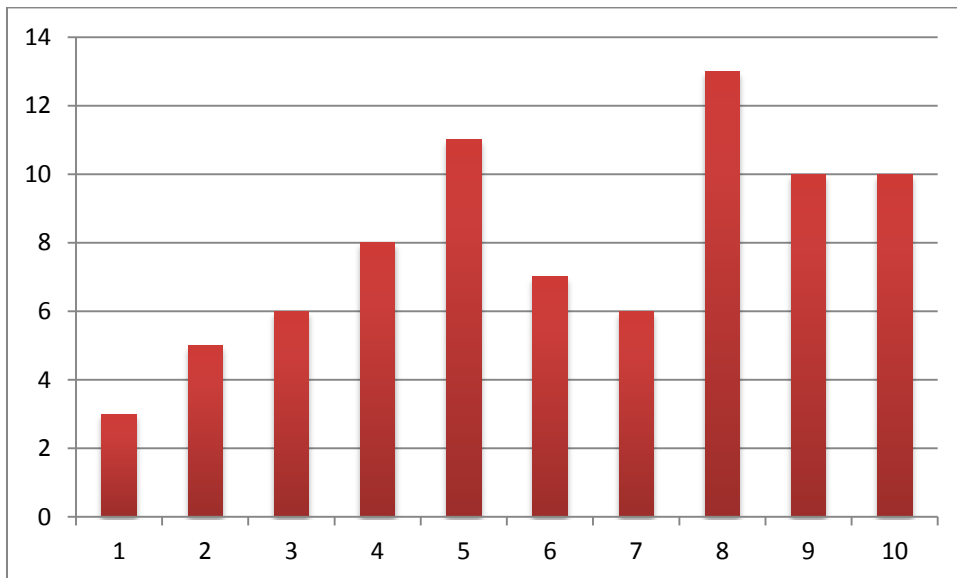
Maatschappij

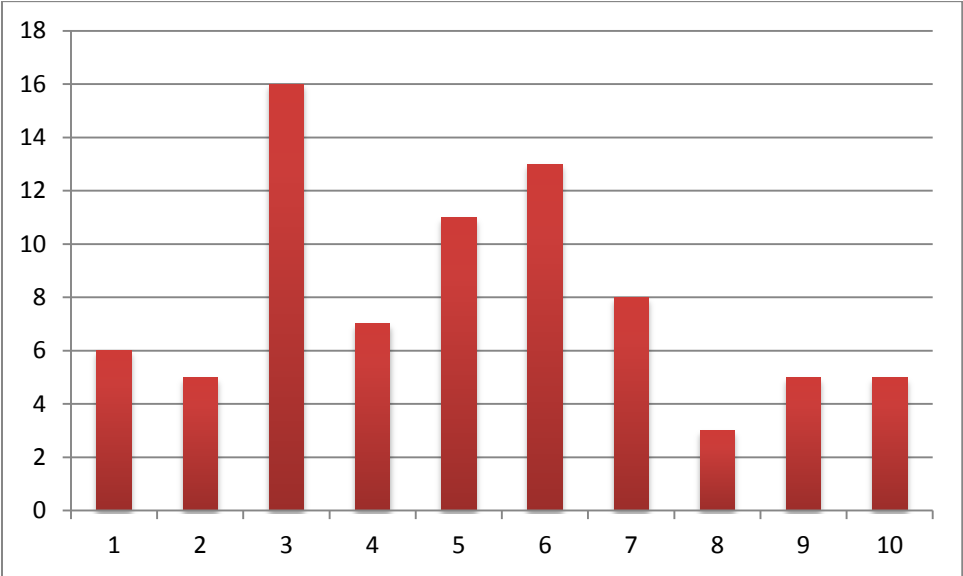
Diverse levensbeschouwingen

Filosofie

Goed en kwaad

Bijlage IV: Codering open vragen

1. Welk doel of welke doelen hebben jouw leraren met het vak denk je?

Laten leren over godsdiensten/religies	45
Om ons te laten nadenken	9
Ons te informeren over geloof	7
Kennis over (andere) culturen bijbrengen	7
Laten leren/nadenken over levensvragen	6
Om je eigen mening/visie te ontwikkelen	5
Laten leren over wat belangrijk (zin) is in het leven	4
Om meer te weten te komen over hoe de wereld in elkaar zit	3
Geen (idee)	3
Dat je respect voor alle religies en culturen moet hebben	3
Ons te overtuigen van geloof	2
Om ons duidelijker te maken hoe mensen denken en waarom ze bepaalde dingen doen	2
Leren over goed en kwaad	2
De dag doorkomen	2
Om anders tegen de dingen aan te kijken	2
Leren over esthetica en God	1
Om op jezelf te reflecteren	1
Leren over waarden en normen	1
Bijbrengen over geloof buiten West-Europa	1
Delen van ervaringen	1

Om mij moslim te maken	1
------------------------	---

2. Wat is voor jou het belangrijkste dat je hebt geleerd in alle jaren dat je dit vak hebt gehad?

Geen idee	17
De verschillen tussen mensen te respecteren	11
Andere levensbeschouwingen en levensvisies bekijken	10
Mening (durven) te geven en te onderbouwen	8
Levensvragen	6
Niets	5
Ethiek	3
Dat eigenlijk alle geloven best op elkaar lijken en dat elk geloof z'n mooie en minder mooie dingen heeft	3
Normen en waarden	2
Wie ik ben	2
Islam	2
Opkomen voor jezelf	2
Verschillende rituelen van religies	2
De belangrijkste feestdagen	1
Het belang van godsdienst in de maatschappij	1
Boeddhisme	1
Leuke verhalen	1
Over het christendom	1
Geen voorkeur hebben	1

Nadenken over leven en dood	1
Dat je eigen mening er niet toe doet	1
Dat je voor je eigen godsdienst mag uitkomen	1
Dat je niet alles moet geloven wat in de Bijbel staat	1
God	1
Dat een levensbeschouwingwerkstuk veel werk is	1
Dat je gelukkig kan worden door iets weg te geven aan mensen die niets hebben	1
Dat geloven erg verschillend zijn in doen en laten	1
Dat iedereen het leven anders bekijkt	1
Hoe ik tegen de wereld aankijk	1
Om andere mensen denken	1

3. Waarover had jij graag meer willen leren? Oftewel: wat heb je in het vak gemist?

Niets	29
Geen idee	11
Meer over de maatschappij/moderne samenleving	5
Over de verschillende godsdiensten	4
Boeddhisme	3
Spiritualiteit	3
Leuke verhalen	2
(Meer) discussies	2
Het ontstaan van de wereld volgens het christendom/wetenschap	2
Meer over andere maatschappijen	2
Het staat te ver van je af en daarom heb je er niet zoveel aan	2

Filosofie	2
De liefde	1
Over de Griekse goden	1
Meer over 'dood, en nu?'	1
Levensovertuigingen	1
Over de oorlogen tussen religies- waarom het zo 'n probleem oplevert	1
Over minder bekende geloven	1
Over de kritiek op de geloven	1
Over je eigen levensvragen	1
Meer over atheïsme	1
Over hoe anderen over iets denken	1
Over geesten enzo	1
Jodendom	1
Over van alles	1
Meer over wat er zou kunnen zijn tussen hemel en aarde	1